

ASOCIAȚIA ARHEO VEST
TIMIȘOARA

ARHEOVEST

II₂

-IN HONOREM GHEORGHE LAZAROVICI-

Interdisciplinaritate în Arheologie

Timișoara, 6 decembrie 2014

JATEPress Kiadó
Szeged
2014

Editori:

Sorin FORȚIU
Adrian CÎNTAR

Consilier științific:

Dorel MICLE

Coperta: Gloria VREME-MOSER, www.ideatm.ro

Foto copertă: Ovidiu MICȘA

Această lucrarea a apărut sub egida:

**Asociația
ArheoVest
Timișoara**

© **ArheoVest, Timișoara, 2014**

Președinte Lorena VLAD

www.arheovest.com

referință
bibliografică

ISBN 978-963-315-228-7 (Összes/General)

ISBN 978-963-315-220-1 (Vol. 1), ISBN 978-963-315-221-8 (Vol. 2)

Avertisment

*Responsabilitatea pentru conținutul materialelor revine în totalitate
autorilor.*

TIBISKOS-UL PTOLEMEIC ≡ RÂUL TISZA ORI TIMIȘ? ORI AMÂNDOUĂ?!

*Sorin Fortiu**

* <http://www.banat.ro/academica.htm>; sorinfortiu@gmail.com

Abstract. The river *Tibiskos* mentioned by Ptolemy as the border between Dacia and the region of the *Iazyges Metanastes* is, in fact, not the river Tisza, as believed starting from the middle of the XV c., but an imaginary river formed by the downstream of the Timiș river and the upstream of Tisza river. *Tibiskos's* mouth in Danube (46° / 44° 15') is located by Ptolemy near *Trikórnon* (46° / 44° 10'), today Ritopek, RS (20° 39' 03" E / 44° 44' 13" N), and this force us to identify this river with the Timiș river (the confluence Timiș–Dunube is at 20° 38' 05" E / 44° 51' 01" N), but his spring is in the *Carpates mountain*, far in the north, and this force us to identify *Tibiskos* with the Tisza river. So, the plain from the Banat region was already inhabited by the *Iazyges Metanastes* in the first third of the II c. AD (or even earlier).

Keywords: *Geōgraphikē hyphēgēsis*, Klaudios Ptolemaios, *Tibiskos*, Tibiscus, Tisza, Timiș.

Pătrunderea iazigilor metanaști¹ în câmpia bănățeană este una dintre problemele spinoase ale istoriei antice a Banatului. După ce mult timp arheologii și istoricii nu au avut voie să-i cerceteze², în ultimele două decenii asistăm la o reintroducere a metanaștilor în circuitul arheologico-istoric românesc. Din păcate, acest fapt are loc sub imperiul unor încă puternice prejudecăți și a ignorării ori interpretării greșite a unor informații antice, care pot aduce un plus de claritate și acuratețe discursului istoric. În această ultimă categorie se înscrie și cartografia ptolemeică. Mai ales că în cultura română apare un paradox; ptolemeicul râu *Tibiskos* este considerat a fi Timișul dar granița dintre iazigi metanaști și Dacia este pe Tisza. Iar Ptolemeu spune altceva ...

¹ se mai folosește și *strămutați* dar această opțiune nu este prea fericită pentru că implică existența unei autorități exterioare (romane, în acest caz). Ptolemeu folosește “(Ἰάζυγες οἱ Μετανάσται”, care este tradus drept *Ausgewanderten* (*emigranți*) de către Renate Burri (*GH*, III.7,1–2 apud *GH*, 2006, p. 310-311). Explicația oferită în *Fontes* pentru Μετανάσται, «*Care își schimbă așezările*», este la fel de nefericită (FHDR, I, 1964, p. 537, nota 18). John Hind este mult mai inspirat atunci când susține că Μετανάσται “*meaning 'wandering', 'changing homeland', 'nomadic'*” (Hind, 2007, p. 243(3)).

² A existat chiar o “directivă” în scris a organelor locale ale partidului comunist adresată Muzeului Banatului prin care se specifica clar și imperativ că nu se cercetează decât daci, romani și daco-romani. (informație aflată de la Tiberiu König, care o știe de la tatăl său, cunoscutul lepidopterolog Frederic König, care, din 1966, a fost angajat al Secției de Științe Naturale de la Muzeul Banatului din Timișoara).

1. Prolegomene

În cartea a III-a, capitolele 7 și 8, din *Geōgraphikē hyphēgēsis*³, Klaudios Ptolemaios⁴ vorbește despre granița dintre iazygii metanaști și Dacia astfel⁵:

III.7.1.⁶ The region of Iazyges Metanastae is terminated on the north by the indicated boundary line of European Sarmatia beginning near the southern part of the Sarmatian mountains and extending to the Carpathian mountains (sic! *Carpates mountain* -n.m.)⁷; on the west by the indicated part of [Magna] Germania which extends from the Sarmatian mountains to the Danube river near the Carpis (sic! Κάριπν/*Káripin*, *Kárpis*)⁸ bend⁹, thence following that [Danube] river to the mouth of the Tibiscus (sic! Τιβίσκου; i.e. *Tibiskou* (genitiv)/ *Tibiskos* -n.m.)¹⁰ river, which, flowing from the north, empties into it.

The position of its mouth (i.e. Tibiscus–Danube -n.m.) is 46° / 44° 15'
On the east it is terminated by Dacia along that river Tibiscus (sic! Τιβίσκου; i.e. *Tibiskon* / *Tibiskos* -n.m.) which rises in the Carpathian mountains (sic! *Carpates mountain* -n.m.).

The location of these mountains (sic! *this* [*Carpates*] *mountain* -n.m.) is 46° / 48° 30'.

The towns (sic! *poleis*¹¹ -n.m.) in this Iazyges Metanastae region are¹²: ...

³ în continuare *GH. Γεωγραφική Ὑφήγησις* (l.gr.) / *Îndreptar cartografic*; cunoscută (greșit!) și drept *Geographia* ori *Cosmographia* sau, în cultura română, *Îndreptar geografic*.

⁴ **Klaudios Ptolemaios** (Κλαύδιος Πτολεμαῖος -l.gr.) / **Claudius Ptolemaeus** (l.l.) / **Ptolemy** (l.e.) / **Ptolemeu** (l.r.) [* ~90–100; † ~168–78 dHr]; astronom (sistemul geocentric), astrolog, cartograf, matematician, fizician (optică și acustică), filozof (teoria cunoașterii) și muzician antic; nu știm mai nimic despre *omul* Ptolemeu (se pare că a fost cetățean roman, a trăit în Egipt, la Alexandria și/sau Canopus, și a scris în limba greacă); *vide* Toomer, 1975, p. 186–208.

⁵ Din păcate, în cultura română nu există încă o traducere acceptabilă^a a Capitolului 7 al cărții a treia din *GH*, cel care conține informațiile despre iazygii metanaști, deoarece s-a făcut o gravă greșeală metodologică prin “decuparea” Daciei din contextul oferit de lucrare și analiza separată a informațiilor din capitolul referitor la Dacia.

a. Singura variantă (inutilizabilă) este cea din anul 1870, care îl are autor pe Timotei Cipariu (Cipariu, 1870, p. 770).

⁶ Această traducere realizată de Edward Luther Stevenson în anul 1932 este considerată unanim a fi extrem de deficitară dar ea este îndestulătoare pentru scopul nostru (*GH*, 1932, p. 81).

⁷ Pentru Ptolemeu era vorba de **un singur munte *Carpates*** (ὁ Καρπάτης ἄρος / *Karpatos* (l.gr.) / *mons Carpatēs* (l.l.)).

⁸ azi, situl arheologic (47° 46' 13.86" N / 19° 04' 26.3" E) este în arealul de nord al comunei Tahitótfalu, Pest megye, HU, la confluența Kalicsa-patak–Dunăre, pe malul stâng al pâ râului și pe cel drept al fluviului, care formează prin cele două brațe ale sale insula Szentendre.

⁹ este vorba de marele cot al Dunării (mai bine de 90°) înainte de-a intra în Budapeșt, HU.

¹⁰ Unele dintre variantele toponimelor în limba latină (de ex., *Partiscum* ori *Tibiscus*, care nu sunt atestate epigrafic ori documentar) au apărut doar la începutul secolului al XV-lea, în momentul în care *GH* a fost tradusă în limba latină de către umanistul florentin Giacomo (Jacopo) d'Angelo da Scarperia (*vide* Forțiu, 2012, p. 5).

¹¹ adică, *locuri cu nume* (*Ibidem*, p. 26–28).

¹² cele opt *locuri cu nume* din regiunea iazigilor metanaști sunt: Uskenon (Véskenon^X) (l.gr.) / Uscenum (l.l.), Bórmanon / Bormanum, Abieta / Abieta, Trissón / Trissum, Párka / Parca,

Partiscum (sic! Πάρτισκον / *Partiskon* -n.m.) 45° / 46° 40'.

III.8.1.¹³ Dacia este mărginită ... dinspre apus cu Iazygii Strămutați, pe râul Tibiskos ...

[Dacia este mărginită] dinspre sud cu o parte a fluviului Danubios, de la cotul (sic? *confluența* -n.m.) râului Tibiskos [cu fluviului Danubios] până la Axiupolis (i.e. Ἀξιουπόλεως, Axioupoleos (l.g.) / *Axiopolis* (l.l.); Hínog -n.m.), ...; poziția acestei părți este astfel: ...

III.8.2. după vărsarea râului Tibiskos [în fluviul Danubios] primul cot [al fluviului Danubios] spre sud(-est? -n.m.) [este la] 47° 20' / 44° 25'.

Sorin Olteanu nu specifică și coordonatele gurii de vărsare a râului *Tibiskos* în fluviul *Danubios* iar traducerea oferită de *Fontes*¹⁴ este puțințel diferită față de a sa¹⁵:

Așezarea Daciei [Harta a IX-a a Europei]

III, 8, 1. Dacia se mărginește ...

la apus cu iazigii metanaști, pe lângă râul Tibiscos³⁹, iar la miazăzi cu acea parte a fluviului Dunărea care merge de la vărsarea râului Tibiscos [în fluviul Danubios] până la Axiupolis, ... Iată poziția acestei părți.

[nota]³⁹ Aci (sic!) trebuie (sic! de ce *trebuie?* -n.m.) înțeleasă Tisa, ca și în pasajul III, 7, 1¹⁶. ...

2. După vărsarea râului Tibiscos, prima cotitură [a fluviului Danubios] spre sud-vest [are gradele] 47° 20' 44° 45' ...¹⁷.

Textul cartografiei antice, pe baza căruia se realizează ptolemeica hartă a IX-a a Europei¹⁸, indică o realitate clară; cu o singură excepție (i.e. *Tibiskos*), denumirea râurilor din Banatul istoric (i.e. Mureș, Tisza(?), Bega, Timiș(?), Caraș, Nera, Cerna

Kándanon / Candanum, Péssion / Pessium, Pártiskon / Partiscum (sic!). Dintre aceste 8 *poleisuri*, Uskenon, Bórmanon și Pártiskon par a fi denumiri celtice iar Trissum și Parca nume romane. Doar Kándanon pare a avea o sonoritate iraniană^a în acord cu limba metanaștilor. Menționate doar de Ptolemeu, nicicare dintre aceste *poleisuri* nu sunt identificate cu siguranță prin dovezi epigrafice.

a. "... *kāndān (domestici, familia), stirpis regia*" (l.l.) (Wilken, 1805, p. 300) / (*membri ai familiei, familie, familia regală a* (tr.m).

¹³ Sorin Olteanu nu menționează ediția după care a făcut traducerea sa (Olteanu). Am impresia că a folosit a doua ediție critică a ptolemeice *GH*, cea publicată, în trei volume, de către Karl Friedrich August Nobbe, la Leipzig, între anii 1843-45 (*GH*, 1843, p. 177-180). Dacă este așa, opțiunea sa a fost nefericită (*vide* Forțiu, 2012, p. 60-62).

¹⁴ FHDR, I, 1964, p. 541-542.

¹⁵ Despre această ediție "critică", *vide* Forțiu, 2012, p. 70-71.

¹⁶ Numai că în pasajul invocat nici vorbă de râul "Tisa: III, 7, 1. ... de la Munții Sarmatici³⁵ până la cotul fluviului Dunărea³⁶ de lângă Carpis³⁷ ..." (FHDR, I, 1964, p. 541). În fapt, în *Fontes* se omite inexplicabil chiar afirmația ptolemeică care urmează acestui pasaj (*vide supra*).

¹⁷ După cum lesne se poate observa, valoarea coordonatelor cotului fluviului *Danubios* și direcția acestuia sunt diferite oferite de către Sorin Olteanu și *Fontes* pentru că ediția critică folosită este alta (*GH*, 1843(?) / *GH*, 1883).

¹⁸ pe care este reprezentată regiunea iazigilor metanaști, provinciile Dacia, Moesia Superior și Inferior, Thracia precum și Thrakikè Khersónesos (l.gr.) / Chersonesus Thracica (l.l.) / Geli-

etc.) nu este menționată de către Ptolemeu. Dar acest fapt ridică o întrebare legitimă: **denumirea ptolemeică de *Tibiskos* este asociată cărui râu modern?** Întrebarea nu este superflua; în general¹⁹, în cultura română *Tibiscus* este denumirea în limba latină²⁰ a râului **Timiș** / Temes (l.m.), dar pentru o parte din cercetătorii maghiari²¹ *Tibiscus* este încă denumirea în limba latină a râului **Tisza**. Deci, cum s-a numit Tisza în antichitate?

2. Extrem de scurt excurs istoriografico-toponimic

Din păcate, sunt puține știri documentare antice²² referitoare la denumirea râului Tisza în antichitate iar unele sunt chiar nesigure în ceea ce privește interpretarea istorică:

~18–19/23 dHr	<i>Par[t(h)]isos</i>	Strabōn	<i>Geografia</i> , Liber VII, Caput 5, 2
77 dHr	<i>Pathissus</i> , <i>Pathissis</i>	Gaius Plinius Secundus	<i>Natvralis historiae</i> , Liber IV, 25
~160–'70 dHr	<i>Tibiskos</i> (?)	Ptolemaios	<i>Geōgraphikē hyphēgēsis</i> , III, 7, 8
<391 dHr	<i>Parthiscus</i>	Ammianus Marcellinus	<i>Rerum gestarum</i> , Liber XVII, 13, 4
>472 dHr	<i>Tigas</i> (Τίγας) / probabil ²³ <i>Tisas</i>	Priscus Panites	<i>Historia Byzantina</i> , fragmenta <i>De legationibus ad Attilam</i>
~551 dHr	<i>Tisia</i> / <i>Tysia</i>	Iordanes	<i>De origine actibusque getarum</i> , XXXIV, 178

bolu Yarımadası (l.tr.) / peninsula Gallipoli. Toate hărțile ptolemeice existente azi sunt realizate după redescoperirea cartografiei ptolemeice la sfârșitul secolului al XIII-lea (~1296).

¹⁹ La unii cercetători români din generația mai tânără apare o ignorare a acestei probleme; “*Notăm că și Ptolemeu dă ca graniță de vest a Daciei (libere nu a celei romane -oare? -î.m.) tot râul Tisa ... Credem că Ptolemeu confundă Tisa cu râul Tibiscos*” (sic!) (Bârcă, 2002, p. 66(22)) ori “*Claudius Ptolemaios amintește că „... Dacia se învecinează, ..., la vest cu „iazgyii metanaști, până la râul Tibiscos”*”¹⁹” (Muscalu, 2009, p. 6).

Dar care este oare corespondentul modern al acestui râu *Tibiscos* pentru V. Bârcă și B. Muscalu? Într-un studiu mai nou, Vitalie Bârcă “clarifică” problema: “*Ptolemy record that Tisza is the limit separating the Dacians from the Sarmatian Iazyges*” (Bârcă, 2013, p. 107(9)).

²⁰ *Tibiscus* (l.l.) = *Τιβίσκος* / *Tibiskos* (l.gr.).

²¹ chiar pe Web Site-ul *Departamentului de Cartografie și Geoinformatică* al Universității *Eötvös Loránd* din Budapest trona, până nu demult, echivalența *Tibiscus* (*Tisza*) (Kovács) în condițiile în care, deja acum un secol, Pecz Vilmos a încercat să clarifice această situație pentru cultura maghiară în *Ókori Lexikon* (ÓL).

²² toate sursele antice au fost inventariate și comentate *in extenso* de către Szádeczky-Kardoss Samu (Szádeczky-Kardoss, 1953, p. 78-89). Anumite aspecte din acest studiu fundamental referitor la numele râului Tisza au fost publicate și în limba maghiară (*Idem*, 1954; *Idem*, 1960).

²³ Partea în care Priscus Panites descrie întâmplările legate de solia bizantină la curtea lui Attila a supraviețuit doar în fragmentele unei colecții istorice pregătite pentru împăratul bizantin Kōnstantinos VII Porphyrogennētos la mijlocul secolului al X-lea, perioadă în care formele literelor sigma (azi, Σ) și gamma (azi, Γ) erau extreme de similare și probabil coruperea ar fi putut apărea chiar în această perioadă (Harmatta, 1953, p. 108).

Toate sursele²⁴ ulterioare secolului al VI-lea dHr – i.e. Theophylaktos Simokattes (~630; Τισσός / *Tissos*), Annales Laurissenses (796; *Tizam fluvium*), Paulinus Aquileiensis (799; *Tissa*), Theophanes Confessor (~810–'5; Τίsson / *Tisson*), inscripția khanului bulgar Omurtag (~827; TH[N]THΣAN / *Tesan*), Anastasius Bibliothecarius (873–'5; *Tisso*), poeta Saxo (~887–'91; *fluvium Tizan*); Kōnstantinos VII Porphyrogennētos (~951–'2; Τίτσα / *Titza*) – vor menționa doar forme arhaice ale numelui Tisza, fără nicio referire la *Par[t(h)]isos* / *Parthiscus* ori la ptolemeicul *Tibiskos*.

Observăm că, exceptându-l pe Ptolemeu, nicio sursă documentară antică nu menționează numele râului Tisza drept *Tibiskos* (l.gr.) ori *Tibiscus* (l.l.). Mai mult, în primele patru secole ale erei noastre, atât înainte de cartograful antic, care compune/termină *Geōgraphikē hyphēgēsis* probabil în prima ori a doua decadă a celei de-a doua jumătăți a secolului al II-lea dHr, cât și după el, numele râului Tisza apare drept *Par[t(h)]isos* / *Parthiscus*²⁵. Doar în secolul al V-lea dHr se schimbă situația; apare forma *Tisia*, care este “a Germanic appellation of this river, used by Germanic peoples (Goths, Gepidae, etc.), who lived in the regions of the river”²⁶. Această concluzie lingvistică este susținută și de cunoștințele noastre limitate despre realitățile istorice ale zonei în perioada secolelor IV–VI dHr²⁷.

Distincția clară dintre râurile Tisza (*Tisia* cu varianta *Tysia*) și Timiș (*Tibisia* cu variantele *Tybisia* și *Tibus(s)ia*) se face doar la mijlocul secolului VI dHr când, de/în fapt, Iordanes²⁸ îl citează, prin intermediul lui Cassiodorus²⁹, pe retorul Priscus Panites.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Romanii “become first acquainted with, and used to, the names of a town and only later to adopt the name of the river, which ran past the same town; consequently they sometimes conformed the name of the river to that of the town, whose name was well known to them” (Szádeczky-Kardoss, 1953, p. 105). Mai puțin convingătoare este argumentația că, înainte de atestările romane, numele râului Tisza ar fi început cu *T(h)i* și ar fi avut o origine scitică. Ea se bazează pe ipoteza că Ptolemeu ar fi “confused the name of the Temes (i.e. Timiș -n.m.) with that of the Tisza” (*Ibidem*, 106).

²⁶ *Ibidem*, p. 85-86.

²⁷ Între anii 453–567 zona dintre Dunăre și Tisza a fost locuită și de neamuri germanice (goți, heruli, gepizi și longobarzi). În anul 453 imperiul hun se destramă instantaneu odată cu moartea lui Attila; constituirea unui regat gepidic în Transilvania, care s-a extins până la Tisza iar mai apoi până la Dunăre. În anul 567 regatul gepidic este distrus de coaliția avaro-longobardă; constituirea khaganatului avar cu centrul în câmpia panonică.

²⁸ “Ad quem in legatione se missum a Theodosio iuniorē Priscus istoricus tali voce inter alia refert: ingentia si quidem flumina, id est Tisia Tibisiaque et Dricca transientes venimus in loco illo, ubi dudum Vidigoia Gothorum fortissimus Sarmatum dolo occubuit; ...” (Iordanes, XXXIV, 178).

²⁹ **Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus Senator** [* ~485; † ~585]; om de stat roman și scriitor, a servit în administrația lui Theodoric cel Mare, regele ostrogoților, în perioada de dominație ostrogotă asupra Imperiului Roman de Apus. Scrisă ~526–'33, lucrare sa despre istoria goților este pierdută dar a fost compilată de către Iordanes.

3. *Tibiskos* (l.g.) / *Tibiscus* (l.l.) ≡ *Tisza*?

Tradiția identificării râului *Tibiskos* / *Tibiscus* cu modernul *Tisza* apare deja la mijlocul/sfârșitul secolului al XV-lea și se impune până la sfârșitul secolului al XVI-lea.

La mijlocul secolului al XV-lea³⁰, Nicolaus Cusanus³¹ realiza prima hartă modernă a Germaniei și Europei centrale. Doar copii ulterioare³² ale acestei hărți manuscrise au supraviețuit. Pe acestea, râul Tisza apare deja cu numele de *Tibiscvs* ▼ *Fl* ▼. În fapt, Cusanus nu a făcut altceva decât să “proiecteze” asupra Tisei numele primului râu major existent la est de Dunăre (i.e. *Tibiscus*), prezent deja pe hărțile ptolemeice realizate în secolele XIII–XV. Dar următorul cartograf a făcut un pas înainte ...

Pe o hartă manuscrisă a Europei centrale³³, realizată ~1490–'93 la Roma (sau Firenze?) de către Henricus Martellus Germanus³⁴, apare notița *tisla* (sic!? *Tissa* -n.m.) *flu*[v]*is* pentru râul Tisza în amonte de *Segel* (sic! Szeged?³⁵ -n.m.) dar în aval de *Varad[in]o* (i.e. Oradea -n.m.) iar pentru porțiunea în amonte de ultima locație este inscripționat pe același râu specificația *tibiscus siue t[i]sla* (sic! *Tissa* -n.m.) *fluuis* (i.e. râul *Tibiscus* sau *Tisza* -tr.m.). Trăind la Firenze, Martellus a fost în contact, după

³⁰ nu este sigur când a fost realizată harta; în anul 1439 sau 1451 ori 1454 (*apud* Bagrow, 1951, p. 147) sau în 1458 (*apud* Gróf, 2005, p. 284).

³¹ Nicolaus de Kues / Cusa, **Nicolaus Cusanus** [* 1401, Bernkastel-Kues, DE, drept Krebs/Cryfftz; † 11.08.1464, Todi, IT]; proeminent ierarh al bisericii romano-catolice, cardinal (din 1448), filozof, teolog, jurist, astronom.

³² de exemplu, *QUOD PICTA EST PARVA GERMANIA TOTA TABELLA: ET LATVS ITALIAE GELIDAS QVOD PROSPICIT ALPES: SAVROMATVM QVE TRUCES POPULI: GENTES QVE PRO-FVNDQ VICIN[A]E ADRIA[TI]CO: PELOPIS REGNVM QVE VETVSTI: \ PANNONIOS ET FINDIT AGROS QVA FRIGIDVS HISTER: ATQVE LICAONIOS TERRARVM QVICQVID IN AXES VERGIT: ET [A]EQVOREAS RHODANVS QVA VERBERAT VNDAS: ET MULT[A]E PVNCTIS VRBES VILLE[S] QVE NOTAT[A]E: \ GRACIA SIT CVS[A]E NICOLAO: MVRICE QVONDAM QVI TYRIO CONTEC-TVS ERAT: SPLENDOR QVE SENATVS INGENS ROMANI: NVLLI EXPLORATA PRIORVM: ET LOCA QVI MODICO C[A]ELARI IVSSIT IN [A]ERE. \ EYSTAT (i.e. Eichstädt, DE -n.m.) ANNO SALVTIS 1491 • XII KALENDIS AVGVSTI (i.e. 21.07.1491 -n.m.)^a PERFECTVM • (525 × 355 mm, Scara ~1:6200000).*

a. Tony Campbell susține că harta ... *parva Germania tota tabella* ... a fost realizată mai degrabă în Italia iar anul nu este sigur (Campbell, 1987).

³³ Intitulată *Tabula moderna extra Ptolemaeum posita*, harta, purtând nr. 12, se găsește în *Codex Florentinus Magliabechianus Lat[inus]*. XII.16 (Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, IT). De asemenea, un exemplar al hărții se află și în *Codex Vossiano Lat[inus]*. 23 (Universiteitsbibliotheek Leiden, NL). La o rezoluție deficitară, harta este disponibilă *on-line* la <http://www.flickr.com/photos/lomo56/5762608116/sizes/o/in/photostream/> (accesat 6.05. 2013).

³⁴ **Henricus Martellus Germanus** este pseudonimul lui **Heinrich Hammer** / Enrico Martello (l.it.), cartograf german care a trăit la Firenze, IT între 1480–'96.

³⁵ Apare și un *segedin* (i.e. Szeged, HU -n.m.) localizat fără noimă pe o insulă formată de *Danubias* (sic! *Danubius* -n.m.) în amonte de *geschemet* (i.e. Kecskemét, HU -n.m.) și în aval de *pest* (i.e. Budapesta -n.m.). Azi, insula se numește Csepel-sziget și aparține de capitala Ungariei, Budapesta.

anul 1484³⁶, cu Francesco Rosselli³⁷. Acesta a trăi la curtea regelui Hunyadi Mátyás din Buda între ~1480–'82³⁸. În această perioadă, Rosselli a realizat o hartă a Europei Centrale și probabil una a Ungariei. Inventarele moștenirii fiului său, Alessandro Rosselli³⁹, datate 24 februarie și 4 martie 1528, menționează o hartă intitulată *Ungheria doppia d'un foglio reale*, care s-a pierdut. Este posibil ca și această hartă a *Ungheria*⁴⁰ să fi fost sursa de inspirație pentru Henricus Martellus⁴¹. În aceeași perioadă, H. Martellus realizează și o hartă a Balcanilor⁴² pe care nu mai apare mențiunea *râul Tibiscus sau Tisza* iar acest râu este inscripționat simplu drept *tissa flu[v]is*.

În luna septembrie a anul 1551, tipograful Ægidius Aquila⁴³ imprima la Wien lucrarea lui Georg Wernher⁴⁴, intitulată *O scurtă notă despre minunatele ape ale Ungariei*^{45,46}, dedicată diplomatului Siegmund, Freiherr von Herberstein, Neiperg und Guttenhag⁴⁷. În această lucrare, Wernher afirma despre "*Tibiscus fluiuis: ... Patissum ..., quem ego detracta prima syllaba Tissum, vel, vt nunc vulgò vocant, Tizam accipio. Is verò Tibiscus est Ptolomęo, limes veteris Dacię, ...*"⁴⁸.

În anul 1552/'56⁴⁹, Wolfgang von Lazius⁵⁰ publică la Wien, în tipografia lui

³⁶ Szathmáry, 1987, p. 25 (p. 25-28 despre hărțile lui Henricus Martellus Germanus).

³⁷ **Francesco Rosselli** / Roselli / Rosello / Rosselli [* ~1445, Firenze; † <1513, Firenze].

³⁸ dar poate și mai devreme / târziu!

³⁹ † 1525, Firenze.

⁴⁰ Pe harta Europei centrale realizată de Francesco Rosselli la sfârșitul secolului al XV-lea nu apare mențiunea "*râul Tibiscus sau Tisza*" iar râul Tisza este inscripționat drept *tissa fl.* (*Ibidem*, p. 29-30).

⁴¹ alături de prima hartă modernă a Germaniei și Europei centrale realizate de Nicolaus Cusanus (*vide* Bagrow, 2010, p. 81).

⁴² harta se găsește în *Codex Florentinus Magliabechianus Lat[inus]. XII.16* (Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, IT).

⁴³ [**Ægidius Aquila** sau Adler [* 1496, Ghent?; † 17.08.1552, Wien]; un excelent tipograf originar din Țările de Jos, care se mută la Wien în anul 1548. Văduva lui, Barbara, se căsătorește cu Michael Zimmermann. Puținele informații despre el sunt oferite de către Michael Denis (Denis, 1782, p. XII).

⁴⁴ **Georg Wernher** [* ~1490(?), Patschkau (azi, Paczków, PL); † 1556]; după studii la Wittenberg și Kraków, se stabilește la Prešov (Eperjes). După o perioadă de profesorat, devine judecătorul orașului pentru a își încheia cariera drept președinte al Camerei din Zips (Spiš/Szepes), una dintre cele mai importante poziții în domeniul financiar din Ungaria la acea dată (Trencsényi *et alii*, 2010, p. 137, nota 16 - cu întreaga bibliografie disponibilă asupra carierei lui).

⁴⁵ Wernher, 1551, p. [12]. "Hypomnematation, *Latin commentariolus, denotes a 'short memorandum'*. *The author himself renders the term in German as Khurzer Bericht (Wernher 1558)*" (Simoniti, 2010, p. 148, nota 2).

⁴⁶ Wernher, 1558. Lucrarea a cunoscut alte cinci ediții de-a lungul secolului al XVI-lea, atât în limba latină cât și în germană.

⁴⁷ http://en.wikipedia.org/wiki/Sigismund_von_Herberstein (accesat 4.05.2013).

⁴⁸ Această explicație este chiar prima încercare etimologică asupra denumirii râului Tisza.

⁴⁹ harta a fost inscripționată cu două date; în cartușul din stânga sus apare *Kal[endas].\Februarij. Anno M. D. LVI* (i.e. 1.02.1556) iar în cartușul din mijlocul ei *Anno Salvtyis M. D. LII*

Michael Zimmermann⁵¹, harta *Regni Hungariae Descriptio Vera*⁵² pe care râul Tisza este inscripționat drept *Tibiscus f.* și *Tibiscus fl.* Lazius credea că "... /die Teissa (i.e. Tisza într-o variantă coruptă -n.m.)/ ... von den geschichtschreibern auff Latein genendt ... , Tibiscus, ...". Pe baza acestei hărți, în anul 1566, Zsámboky János⁵³ își publică, la Wien, propria lucrare cartografică⁵⁴ pe care apare inscripționat *TIBISCVS. VEL TYSSA FL[UVIUS]*.⁵⁵

În anul 1557, Wolfgang Wissenburg⁵⁶ editează și publică la Basel manuscrisul lui Domenico Mario Negri⁵⁷, *Geographicae Commentariorum libri XI ...*⁵⁸. De tip ptolemeic⁵⁹, lucrarea este o compilație a stranie care preia informații din sursele geografice clasice (Ptolemeu, Strabon, Pomponius Mela, Pliniu cel Bătrân, Diodor din Sicilia) la care sunt adăugați istorici (Cezar) și poeți antici⁶⁰. Probabil inspirat de

(i.e. 1552). Se crede că anul 1552 reprezintă doar momentul în care a început lucrul la această hartă (Szathmáry, 1987, p. 116).

⁵⁰ **Wolfgang von Lazius** (Lazio, Laz, Latz, Latzen etc.) [* 31.10.1514, Wien^a; † 19.06.1565, Wien]; reprezentant tipic al umanismului; medic, profesor universitar, cartograf, istoric; obține o diplomă în medicină la Ingolstadt; 1530: practică medicina la Wiener Neustadt; 1541 (1536?): medic militar pe frontul din Ungaria; medic personal al împăratului Ferdinand I de Habsburg; 1541: profesor la facultatea de medicină a Universității din Wien; 1546: înnobilit cavaler; din 1546: de 8 ori decan și de 2 ori rector al universității din Wien; curator al colecțiilor imperiale și istoric oficial al împăratului Ferdinand I de Habsburg.

a. sau Württemberg, DE? Lazius a fost fiul doctorului în medicină și filozofie Simon Laz din Stuttgart, DE.

⁵¹ în anul 1556, M. Zimmermann publică o cărțuie, scrisă de W. Lazius, cu explicații și considerații de istorie antică referitoare la această hartă (Lazius, 1556). Doar trei exemplare ale ei au supraviețuit (azi, fiind deținute de biblioteci din Wien, London și Bayerische Staatsbibliothek din München. Ultima este disponibilă și *on-line*).

⁵² harta este republicată în anul 1570 de către Abraham Ortelius în *Teatrum Orbis Terrarum* (*vide infra*).

⁵³ **(Z)Sámboki János** / Johannes Sambucus Pannonius [* 1.06.1531, Trnava, SK; † 13.06.1584, Wien]; umanist maghiar, medic, filolog, istoric, cartograf.

⁵⁴ *VNGARIAE TANST[ETTERIANA]: DESCRIPTIO VNVC CORRECTA, ET AVCTA MAXIMILII AVG[US-TI]. OPT[IMO]. PR[ÆTOR]. P[ER]P[ETUUS]. DEDICATA PER I[OANNES]. SAMB[UCUS]. [Wien], M. D. LXVI. FACIEBAT* (Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, Apponyi-gyűjtemény, App. M. 130; 66 × 53 cm).

⁵⁵ apoi și *TEÏS FL.*; *DI TEYS* sau *TELJSSA. FL.*

⁵⁶ **Wolfgang Weissenburg** (aka Wolphgang Wyssenburg, Wolff Wissenburg [* 1496; † 1575]; matematician (profesor de matematică la Universitatea din Basel), teolog (promotor al Reformei, profesor de teologie la Universitatea din Basel), geograf și cartograf.

⁵⁷ cunoscut și sub numele latinizat de **Dominicus Marius Niger**. Despre **Domenico Mario Negri** nu știm mai nimic; a fost un venețian care a trăit probabil în sec. XV–XVI.

⁵⁸ Negri, 1557.

⁵⁹ Lucrarea lui Negri are 592 de pagini și este împărțită în 26 de "cărți" (exact numărul hărților din geografia lui Ptolemeu), din care primele 11 sunt despre Europa, 4 "cărți" sunt despre Africa iar restul au fost dedicate Asiei.

⁶⁰ *apud* Smith, 1998, p. 129.

Francesco Berlinghieri⁶¹, și beneficiind de cartografia ptolemeică realizată la Roma de călugărul Marco da Beneventano și matematicianul venețian Giovanni Cotta în anul 1507⁶², Negri încearcă să identifice și toponimele antice cu corespondentul lor din vremea sa folosindu-se de lucrarea lui Berlinghieri precum și de alte surse neidentificate⁶³ în prezent. Ajuns cu descrierea sa la *lazigum terræ situs*⁶⁴, Domenico Mario Negri afirmă "... Tybiscū[m] seu Partyscum amnem qui hodie Tyssa dicitur ..." ⁶⁵ (râul Tybiscus sau Partyscus care astăzi se numește Tyssa -tr.m.).

Putem data acest **hodie** / **azi** (i.e. în/pe vremea lui Negri)? Să nu ne lasăm înșelați de *Anno M. D. LVII.* (i.e. 1557 -n.m.) prin care editorul "științific" Wolfgang Wissenburg își datează *Præfatio*; acesta este doar anul în care opera lui Negri a fost publicată! Iar Wissenburg afirmă clar în *Præfatio* că nu-l cunoaște pe autor iar manuscrisul i-a fost adus din Italia de către Arnoldus Arlenius Peraxylus⁶⁶. Și dacă luăm în considerare că Negri nu amintește de descoperirile făcute de Cristofor Columb în perioada 1492–1503 ori de existența *Mundus Novus* anunțată de Amerigo Vespucci în anul 1503, și botezat de Martin Waldseemüller și Matthias Ringmann cu numele de *America*⁶⁷ în 1507, atunci pare că suntem forțați să datăm lucrarea lui Negri chiar înainte de anul

⁶¹ *GH*, 1482a. *Geographia di Francesco Berlinghieri ...* este prima ediție a cartografiei ptolemeice în vernacular. Nu este considerată o ediție standard a geografiei ptolemeice dar conține singurele hărți realizate în proiecția originală a lui Marinus din Tir. Conține și hărți moderne ale Spaniei, Franței, Italiei și Palestinei. Toate hărțile au fost vândute și separat. Pe harta IX a Europei (*IAZYGE METANASTE DACIA MYSIA SVPERIORE MYSIA INFERIORE THRACIA*), Tisza este inscripționată drept • *Tibisco* • *Fl[uvii]* •.

⁶² *GH*, 1507. Lucrarea a fost tipărită la Roma în anul 1507 de către Bernardino de Vitali/Vidale, pe cheltuiala lui Evangelista Tosini, fiind și republicată un an mai târziu. Această ediție romană este prima care conține și o hartă modernă a Europei centrale și de est intitulată *TABVLA • MODERNA • POLONIE • VNGARIE • • BOEMIE • • GERMANIE • RVSSIE • LITHVANIE*. Pe această hartă, râul Tisza apare deja drept *Tissa* • *FL[UVII]* • dar/iar pe a IX-a hartă ptolemeică a Europei este inscripționat încă drept *TIBISCVS • FLV[VIUS]* •.

În fapt, celebrele edițiile romane din 1507 și 1508 doar refolosesc plăcile originale ale hărților din ediția lucrării ptolemeice publicate în anul 1478 la Roma, care este una dintre cele mai faimoase ediții ale lucrării ptolemeice (*GH*, 1478). Aceste plăci mai fuseseră folosite și în ediția lui Petrus de Turre apărută în anul 1490 la Roma (*GH*, 1490).

⁶³ fiind considerat probabil un autor minor, aproape nimeni nu se mai ocupă astăzi de lucrările sale. O meritorie excepție este studiul lui Marc H. Smith (Smith, 1998).

⁶⁴ *Dominici Marii Nigri Geographiæ Commentarius X. Europæ, in quo Iaziges Metanstæ, Dacia, Duæ Misia, Thracia, & Chersonesus, continentur* (Negri, 1557, p. 252 și următoarele).

⁶⁵ *Ibidem*, p. 252.

⁶⁶ http://en.wikipedia.org/wiki/Arnoldus_Arlenius (accesat 4.05.2013).

⁶⁷ *Cosmographiæ introductio cvm quibvsdam geometriæ ac astronomiæ principiis ad eam rem necessariis. Insuper quatuor Americi Vespuccii nauigationes. Universalis Cosmographiæ descriptio tam in solido quam plano, eis etiam insertis, quæ Ptholomæo ignota a nuperis reperta sunt* (Saint-Dié, 25.04.1507), p. 25, 30.

Mappa mundi Universalis cosmographia secundum Ptholomæi traditionem et Americi Vespuccii alioru[m] que [i]lustrationes, 1507.

1500⁶⁸. Acest lucru a fost făcut deja în ediția a treia a enciclopediei francezului Louis Moréri⁶⁹, *Le grand dictionnaire historique, ou mélange curieux de l'histoire sacrée et profane ...*, apărută la Paris în anul 1683⁷⁰.

Oricum, indiferent cine este autorul ei, odată ce Abraham Ortelius⁷¹, editorul primului atlas modern⁷², a preluat (1570–'78) această identitate *Tibiscus* ≡ *Tisza*⁷³, probabil⁷⁴ pe filiera Wernher ori Negri⁷⁵ sau Lazius⁵⁰, ea s-a răspândit în întreaga cul-

⁶⁸ Personal, nu înclin spre această variantă, ci mai degrabă spre cea care indică romana ediție din 1507 a *GH* drept suport științific pentru D. M. Negri. Doar aici avea acces facil Negri și la hărțile contemporane ale Franței, Spaniei, Italiei, Scandinaviei și Palestinei.

⁶⁹ **Louis Moreri / Louis Moréri** [* 25.03.1643, Bargemon, FR; † 10.07.1680, Paris]; preot romano-catolic, doctor în teologie, enciclopedist francez.

⁷⁰ “*DOMINIQUE MARIO le NOIR ou DOMINICVS MARIVS NIGER, Venitien, vivoit sur la fin de quinziesme Siecle, environ l'an 1490. Il donna au public vingt-six Livres de Geographie, XI. de l'Europe, autant de l'Asie; & IV. de l'Afrique. Il ne parle point de l'Amerique; ce qui fait connoître qu'il composa cet Ouvrage, avant qu'Americe Vespuce cût decouvert cette quatrieme partie du monde en 1492 (sic!)*”. Wolfgang de Weissemburg l'a corrigé & il fut imprimé a Bâle l'an 1557” (Moreri, I, 1674, p. 1113).

Le grand dictionnaire historique, ou mélange curieux de l'histoire sacrée et profane, ... a fost publicată inițial într-un singur volum, la Lyon, în anul 1674; după moartea enciclopedistului francez în 1680, enciclopedia sa a cunoscut cel puțin 20 de ediții până în anul 1759, fiind constant îmbogățită, ediția din 1759 are nu mai puțin de 10 volume, fiind tradusă în limbile engleză, germană, italiană, olandeză și spaniolă.

a. este vorba de o confuzie aici; Cristofor Columb a descoperit insulele Bahamas, Cuba, Haiti și Hispaniola în 1492–'93 iar prima călătorie transatlantică a lui Amerigo Vespucci se pare că a avut loc în anul 1497.

⁷¹ **Abraham Ortelius / (W)O(e)rtel(s)** [* 14.04.1527, Antwerp; † 4.07.1598, Antwerp]; negustor de hărți, cartograf (*gigant al cartografiei*), “*geograf al regelui*” Filip al II-lea din 1573, editor al primului atlas modern *Teatrum Orbis Terrarum / Spectacolul lumii și al târâmurilor*, care a fost publicat de el în anul 1570 și a cunoscut mai mult de 40 de ediții în diferite limbi până în 1612, întemeietor al cartografiei istorice.

⁷² *Tisza* apare drept *Tibiscus flu[uius]* pe harta [*Regni*] *Hvngariae Descriptio [Vera]*, care este doar o copie după cea a lui Wolfgang von Lazius din 1556 (Ortelius, 1570, p. 42bis).

⁷³ Ortelius, 1578, p. 325: “*TIBISCVS, vide PATHISSVS.*”; p. 247: “*PATHISSVS, Plinio Daciae flu-vius; quem [Wolfgang] Lazius (Lazius, 1551 n.m.) & [Georgius] Wernherus (Wernher, 1551, p. [12] -n.m.) eum Hungariae fluvium interpretatur qui nunc Teissa vocatur. ... Titia (și Ticia -n.m.) fluvius, qui vulgariter Cisa (Cisza în ediția din 1521 -n.m.) appellatur, dicit Mat[t]h[ias]. Michoviensis (i.e. Maciej Miechowita -n.m.), in sua Sarmatia” (i.e. Miechowita, 1518, p. [9]): “... *Ticiã[m] fluuü[m] qui vulgariter Cisa (Cisza în ediția din 1521 -n.m.) appellat: ex montibus Sarmaticis versus meridiē[m] in Danubiü[m] fluentē[m] pervenit. ... ad fluvium Titiam ... vado Ticiam ...*” -n.m.).*

Synonymia geographica ... este considerat de mulți primul^b dicționar geografic publicat. A apărut pe baza indexului *Synonymia Locorum* publicat în atlasul *Teatrum Orbis Terrarum ...* începând cu anul 1570. Lucrarea a fost realizată cu ajutorul lui Arnold Mylius și pentru prima dată tipărită în anul 1574 cu intenția de-a standardiza numele geografice vechi și noi. În 1587 și 1596, *Synonymia geographica ...* a fost îmbogățită și reeditată sub titlul *Thesaurus geogra-*

tură occidentală⁷⁶ și a reușit să supraviețuiască până astăzi⁷⁷.

Această consimilitudine *Tibiskos / Tibiscus* ≡ *Tisza vel*⁷⁸ Timiș a generat mari probleme de geografie istorică pentru că, până în acest moment, explicațiile oferite referitoare la confuzia lui Ptolemeu sunt greșite⁷⁹ ori sunt simple afirmații⁸⁰

phicus ... (Ortelius, 1587). Tirajul din 1596 s-a tipărit în 1050 de exemplare iar nomenclatorul se baza pe operele a 430 de autori antici și moderni.

b. Prima lucrare de acest gen a fost publicată deja în anul 1493 de către Zacharie Lelio la Florența (*apud* Broecke, Krogt, Meurer, 1998, p. 51).

⁷⁴ Hărțile manuscris ale lui Henricus Martellus au avut, totuși, o circulație limitată. Ortelius citează hărțile lui Nicolaus Cusanus, Wolfgang von Lazius și *Ioannes Sambucus Pannonius* în “*Catalogvs avctorvm tabvlarvm geographicarvm qvotqvot ad nostrem cognitionem hac-tenvs pervenere; ...*” (Ortelius, 1570, p. [8]).

⁷⁵ Ortelius chiar menționează lucrarea lui Georg Wernher despre *minunatele ape ale Ungariei* (Wernher, 1551) în *Theatrum Orbis Terrarum* (Ortelius, 1570, p. 42: “*Scripsit & Georgius Wernherus de admirandis Hungariae aquis opusculum.*”) și a cunoscut foarte bine lucrarea lui Domenico Mario Negri, *Geographiae Commentariorum libri XI, ...* (Negri, 1557), din care și citează masiv în lucrarea sa *Synonymia geographica ...* din anul 1578 (Ortelius, 1578).

⁷⁶ nu trebuie uitată și nici subestimată “contribuția” cartografilor italieni și germani la perpetuarea acestei confuzii.

⁷⁷ pentru exemplificarea modalității de perpetuare a informației de-a lungul secolelor *vide* Fortiu, 2012, p. 75-95. Un (micro)exemplu elocvent: Barbara, văduva lui [A]egidius Aquila⁴³, cel care tipărește lucrarea lui Georg Wernher⁴⁴ despre apele Ungariei⁴⁶, se recăsătorește cu Michael Zimmermann, tiparnicul lui Wolfgang von Lazius⁵⁰.

⁷⁸ În limba latină există mai multe echivalente pentru conjucția *sau* (l.r.) / *oder* (l.g.): *vel*, *si vis* sau *aut* dar acestea au înțelesuri diferite din punct de vedere logic. În termeni logici, *aut* înseamnă *sau A (și numai A) – sau B (și numai B)* iar acest *vel* arată că poate fi *A sau B* fără a implica însă și unicitatea existentă în cazul lui *aut*.

⁷⁹ “2.2. *Se cuvine, de asemenea, să eliminăm cu hotărîre dintre denumirile Tisei forma Tibiskos, întrebuițată în repetate rînduri de către Ptolemeu (Geographia, 3,7,1; 3,8,1-2), acesta vădînd în fapt o dublă (sic!) confuzie și anume: Tibiscum (numele municipiului roman²⁸) > Tibiscus (luat ca nume al Timișului)²⁹ > Tibiscus (văzut ca nume al Tisei)³⁰, ... poate tocmai pentru că în acea vreme Timișul mai era încă afluentul acesteia*” (Slușanschi, 1976, p. 156).

Opinia – râul Timiș ar fi fost, până în epoca modernă (sau cel puțin la mijlocul sec. II dHr), doar un tribut ar râului Tisza (și Slușanschi, 1976, p. 152: *I.3.*) – nu se poate accepta pentru că se bazează doar pe o interpretare eronată a sursei sale de informare (*vide* nota 5 din articol), care este reprezentată de geograful Ștefan Manciulea. Spune Manciulea (invocându-l pe Prinz Gyula; Prinz, 1914, p. 54): “*Asociația de câmpuri joase din Sud-Vestul Banatului este formată de către Tisa, Timiș, Bega, Bârzava și Nera, cari din diluviu (i.e. pleistocen = 2588000–11700 BP -n.m.) până în veacul XVIII curgeau peste aceste suprafețe, fără a avea alibi bine fixate, fapt care producea inundații considerabile an de an, ... Timișul odinioară (sic!), împreună cu Bega se vărsa în Tisa de care apoi s’a separat – probabil din pricina cufundării suportului câmpiei – devenind afluentul Dunării*” (Manciulea, 1938, p. 90). Dar această cufundare a suportului câmpiei nu are loc în timpuri istorice. Primele hărți, realizate începând din sec. XVI de cartografi care cunoșteau bine regiunea, arată destul de clar că talvegul râului Timiș se vărsa în Dunăre în dreptul localității Pančevo, RS. Nu avem vreun motiv să credem că la mijlocul sec. II dHr situația ar fi fost alta. Din contra ...

care denotă doar o insuficientă cunoaștere a lucrării ptolemeice *Geōgraphikē hyphē-gēsis*.

4. *Tibiskos* – studiul coordonatelor ptolemeice

Sintetic, informațiile de care avem nevoie în analiza noastră asupra corectitudinii afirmațiilor ptolemeice referitoare la râul *Tibiskos* se prezintă astfel:

Ptolemeu			A Z I		
localitatea antică ⁸¹	Long.*	lat.*	localitatea modernă	Longitudine	latitudine
Akouminkon ⁸²	44° 50' (44° 45') ^x	45° 20'	Stari Slankamen, RS	20° 15' 07" E	45° 08' 41" N
			Tisza–Dunăre	20° 16' 37" E	45° 08' 11" N
Tibiskos–Danubios	46°	44° 15'			
Singidounon ⁸³	45° 30'	44° 30' (44° 15') ^x	Beograd, RS	20° 27' 01" E	44° 49' 25" N
Partiskon	45°	46° 40'	Szeged, HU	20° 12' 15" E	46° 15' 11" N
			Timiș–Dunăre	20° 38' 05" E	44° 51' 01" N
Trikórnion ⁸⁴	46°	44° 30' (44° 10') ^x	Ritopek, RS	20° 39' 03" E	44° 44' 13" N
			Orlovat, RS	20° 35' 16" E	45° 14' 50" N

Notă: în paranteze sunt valorile oferite de *Codex Vaticanus graecus 191 (X)*.

Reprezentăm aceste coordonate ptolemeice⁸⁵ pe o hartă folosind proiecția cea mai simplă, cea echirectangulară / cilindrică echidistantă⁸⁶ a lui Marinus din Tir (Fig.

⁸⁰ “... *Tisa*, care, numită de Ptolemeu *Tibiscos* prin confuzie cu numele afluentului bănățean [*al Dunării*,] *Tibiscus* (*Timișul*), ...” (Popescu-Spineni, 1978, p. 44).

⁸¹ *apud* ultima ediție critică a cartografiei ptolemeice (*GH*, 2006, p. 246-247, 311-319).

⁸² *Ακούμινκον* (i.e. *Akouminkon*) / *Acumincum* (l.l.) (azi, Stari Slankamen, RS).

⁸³ *Σινγίδουνον* (i.e. *Singidounon*) / *Singidunum* (l.l.) (azi, fortăreața Kalemegdan din centrul orașului Beograd, RS).

⁸⁴ *Τρικόρνιον* (i.e. *Trikórnion*) / *Tricornium*, *Castra Tricornia* (l.l.) (azi, Ritopek, RS).

⁸⁵ Doar cele oferite de *Codex Vaticanus graecus 191 (X)* (Bibliotheca Apostolica Vaticana) pentru că recenziunea Ω (“*revizuirea bizantină*”) indică ilogic o gură de vărsare *Tibiskos–Danubios* situată la sud de *Trikórnion* și, deci, o locație *Trikórnion* (azi, Ritopek, RS) la nord de Dunăre.

⁸⁶ Cunoscută în literatura de specialitate drept Equirectangular / Rectangular projection, Projection of Marinus, *La Carte Parallélogrammatique*, *Die Rechteckige Plattkarte*. Chiar dacă această proiecție este pe bună dreptate criticată de Ptolemeu, care arată că ea este cea mai puțin indicată a fi folosită pentru că nu prezervă proporționalitatea distanțelor dintre diferite locații, chiar acesta a folosit-o în cazul celor 26 de hărți regionale conținute de cartografia ptolemeică (*GH*, VIII.1; Berggren-Jones, 2001, p. 118-120).

1). La construirea gridului am ținut seama și de indicația ptolemeică pentru harta a IX-a a Europei (*Paralela (latitudinea) are ratio de 43/60 (= 0,71(6) -n.m.) din meridian (Longitudine)*)⁸⁷.

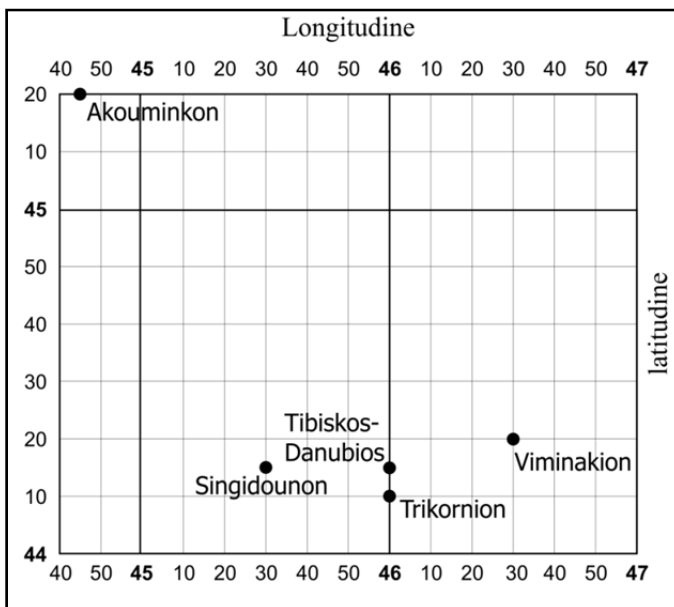

Fig. 1. Zona confluentei Tibiskos–Danubios.

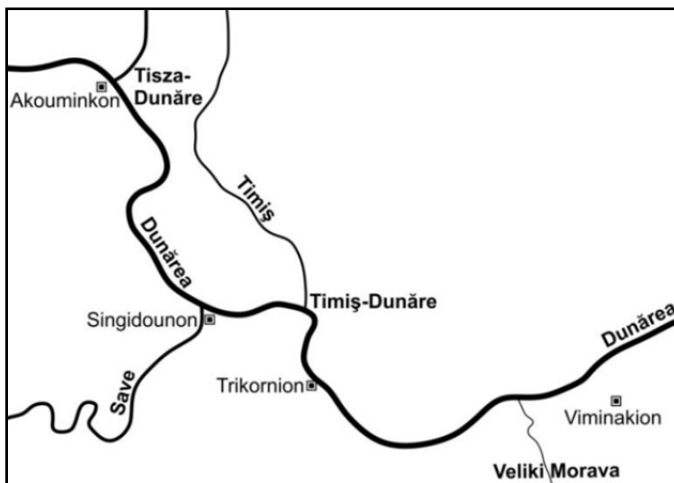

Fig. 2. Zona confluentei râului Timiș cu Dunărea.

De asemenea, drept referință, am reprezentat aceleași locații antice, prin echivalentul lor modern, folosind programul Google Earth (Fig. 2).

⁸⁷ la 1 (cm) de Longitudine* (care se măsoară pe latitudine*), avem 0,716 (cm) pe latitudine* (se măsoară pe Longitudine*) (GH, VIII.11.1).

5. OBSERVAȚII

1. Cu o singură excepție (i.e. *Tibiskos*), denumirea râurilor din Banatul istoric (i.e. Mureș, Tisza(?), Bega, Timiș(?), Caraș, Nera, Cerna etc.) nu este menționată de către Ptolemeu.

2. Asemeni majorității râurilor⁸⁸, Ptolemeu definește și cursul râului *Tibiskos* doar prin coordonatele de Longitudine* / latitudine* ale izvorului său din *muntele Karpatos* și ale confluenței sale cu fluviul *Danubios*.

3. Localizarea izvorului râului *Tibiskos* este neclar și vag oferită de Ptolemeu⁸⁹. Acesta spune că regiunea iazygilor metanaști se mărginește la est cu Dacia “dealungul aceluiași râu *Tibiskos*, care izvorește din muntele *Karpatos*”. Iar localizarea “acestui munte” este 46° / 48° 30' (la nord de Dacia). Aceleași coordonate sunt oferite de Ptolemeu și pentru “începutul muntelui *Karpatos*” într-o altă parte a lucrării sale⁹⁰. Deci, cartograful antic afirmă că *Tibiskos* izvorește la începutul muntelui *Karpatos* și curge de-a lungul meridianului* 46° (atât izvorul cât și gura de vărsare a râului *Tibiskos* în *Danubios* au Longitudinea* de 46°).

4. Conform lui Ptolemeu⁹¹, vărsarea râului *Tibiskos* în fluviul *Danubios* are loc la 46° / 44° 15'⁹² iar coordonatele localității *Singidounon* (i.e. Beograd⁹³) sunt 45° 30' (40')^X / 44° 30'. Pentru Ptolemeu, gura de vărsare a *Tibiskos*ului este întotdeauna⁹⁴ în aval de *Singidounon*⁹⁵. Pe aceeași Longitudine*, a gurii de vărsare a *Tibiskos*-ului în *Danubios*, se află *Trikórnion* (46° / 44° 30' (10')^X). Deci, Ptolemeu ne spune că râul *Tibiskos* se varsă în Dunăre în aval de *Singidounon* (i.e. Beograd), pe aceeași Longitudine* cu *Trikórnion* (azi, Ritopek, RS)⁹⁶ iar aceste două afirmații ptolemeice ne obligă la identificare lui, cel puțin în zona gurii sale de vărsare în *Danubios*, cu

⁸⁸ fluviile sunt definite și prin coordonatele coturilor lor.

⁸⁹ *GH*, III.7.1.

⁹⁰ *GH*, III.5.5, *Sarmația europeană* (*GH*, 1883, p. 420).

⁹¹ pentru că nu avem seturi de coordonate diferite în edițiile critice ale lucrării ptolemeice (*GH*, 1842; *GH*, 1843; *GH*, 1883; *GH*, 2006), coordonatele oferite pentru vărsarea râului *Tibiskos* în fluviul *Danubios*, precum și pentru locațiile *Akouminkon* și *Singidounon*, nu ridică probleme deosebite.

⁹² coordonate pentru Longitudine* / latitudine*.

⁹³ fortăreața Kalemegdan din centrul orașului Beograd, RS (20° 27' 10" E; 44° 49' 27" N).

⁹⁴ indiferent dacă coordonatele aparțin unui manuscris din recensiunea Ω (“revizuirea bizantină”), Π (manuscrisele “compozite”) ori Ξ (codex *Vaticanus Graecus 191* (X)).

⁹⁵ azi, anticul *Singidunum* (I.I.) este fortăreața Kalemegdan din centrul orașului Beograd, RS.

⁹⁶ azi, gura râului Timiș se află la 20° 38' 05" E în timp ce localitatea Ritopek, RS se situează la 20° 39' 03" E. Diferența de 58" este nesemnificativă pentru analiza noastră pentru că datele oferite de Ptolemeu^a nu sesizează diferențe mai mici de 5' antice.

a. Ptolemeu a folosit în *Geōgraphikē hyphēgēsis* un pas minim de 5' (1/12 dintr-un grad) pentru două locații adiacente; adică o mișcare de maxim ±2' 30" (1/24 dintr-un grad). De aceea, coordonatele ptolemeice de Longitudine* / latitudine* nu trebuie privite static (drept puncte fixe pe o hartă) ci, mai degrabă, “dinamic” (drept un cerc având centrul determinat de intersecția coordonatelor ptolemeice și raza de 2' 30"). Localitatea antică putea fi oriunde în interiorul acestui cerc.

râul Timiș⁹⁷ și nu cu râul Tisza, după cum a fost făcută în majoritatea cazurilor în cultura occidentală⁹⁸ din secolul al XV-lea și până acum!

Analiza detaliată a coordonatelor ptolemeice⁹⁹ susține această concluzie; Ptolemeu spune că gura de vărsare a râului *Tibiskos* în fluviul *Danubios* este la o Latitudine* de 44° 15' iar locația *Trikórniion* se află la 44° 10'¹⁰⁰, cu 5' mai la sud de această gură de vărsare¹⁰¹. Dar aceste 5', care au un echivalent de 9 km¹⁰², sunt, de fapt, minima rezoluție la care el cuantifică realitatea¹⁰³. Latitudinea* laxă a celor două locații poate fi între 44° 12' 30" – 44° 17' 30" în cazul gurii de vărsare a râului *Tibiskos* în fluviul *Danubios* și între 44° 07' 30" – 44° 12' 30" pentru *Trikórniion*. Putem calcula matematic ce înseamnă diferența latitudinală*¹⁰⁴ de la 44° 12' 30" → 44° 12' 30" și de la 44° 7' 30" → 44° 17' 30" = 0" / 10'. Echivalentul modern al distanței acestor diferențe latitudinale este un minim de 0 km și un maxim de 18 km¹⁰⁵. Astăzi, între gura de vărsare a râului Timiș în Dunăre și Ritopek sunt 12,65 km. Iar în valoare absolută Ptolemeu a greșit cu doar 3,65 km!

Măsurată pe latitudine, diferența longitudinală modernă dintre cele două locații este neglijabilă¹⁰⁶.

În fapt, ce ne spune Ptolemeu prin coordonatele pe care le alocă pentru gura de vărsare a râului *Tibiskos* în *Danubios* (46° / 44° 15') și pentru *Trikórniion* (46° / 44° 10')? Doar că gura de vărsare este la mică distanță – între 0 și 18 km – chiar la nord de *Trikórniion*. Lucru perfect adevărat.

Astăzi¹⁰⁷, râul Tisza se varsă în Dunăre **în amonte** de Beograd, chiar în dreptul anticului *Ακομινκον* (*Akouminkon*) / *Acumincum* (azi, Stari Slankamen, RS), care are

⁹⁷ confluența Timiș–Dunăre are coordonatele moderne 20° 38' 05" E / 44° 51' 01" N.

⁹⁸ una dintre puținele excepții este și ultima ediție critică a geografiei ptolemeice: "... *Tibiskos/Temesch* ..." (i.e. *Timiș* în limba germană -n.m.) (*GH*, 2006, p. 311). Ea vine pe filiera lui Theodor Mommsen (1873)* și Karl Wilhelm Ludwig Müller (*GH*, 1883, p. 441, nota 21).

*" *Tibiscus* (sic! *Tibiskos* -n.m.) *autem fluvius non est qui hodie* (i.e. în 1873 -n.m.) *dicitur Theiss* (i.e. Tisza -n.m.), *sed qui nunc est Temes* (i.e. Timiș -n.m.), ..." (*CIL*, III/1, p. 247).

⁹⁹ Trebuie să facem diferențiere între coordonatele **absolute** (cele oferite în corpusul *GH*; de exemplu, *Trikórniion* 46° / 44° 10') și coordonatele **laxe** (cele, în fapt, subînțelese de Ptolemeu prin adoptarea unui pas minim de 5' între două locații adiacente; *Trikórniion* 45° 57' 30"–46° 2' 30" / 44° 8' 30"–44° 12' 30").

¹⁰⁰ apud *Codex Vaticanus graecus 191* (X).

¹⁰¹ oferită de "revizuirea bizantină" (recensiunea Ω), varianta latitudinală de 44° 30' este inacceptabilă deoarece ar situa *Trikórniion* la N de Dunăre.

¹⁰² pentru calculul acestei valori, *vide* Forțiu, 2012, p. 107.

¹⁰³ oricât de mică este distanța între două locații adiacente, Ptolemeu este "forțat", de propria sa opțiune, să le diferențieze prin cel puțin 5'.

¹⁰⁴ care se măsoară pe Longitudine*.

¹⁰⁵ Dacă facem analiza pentru valorile ptolemeice absolute (44° 10' / 44° 15'), diferența este de doar 3,65 km. Remarcabil!

¹⁰⁶ de doar 58" (20° 39' 03" E – Ritopek; 20° 38' 05" E – confluența Timiș–Dunăre), care este echivalentul a 1,2 km (măsurat cu programul Google Earth).

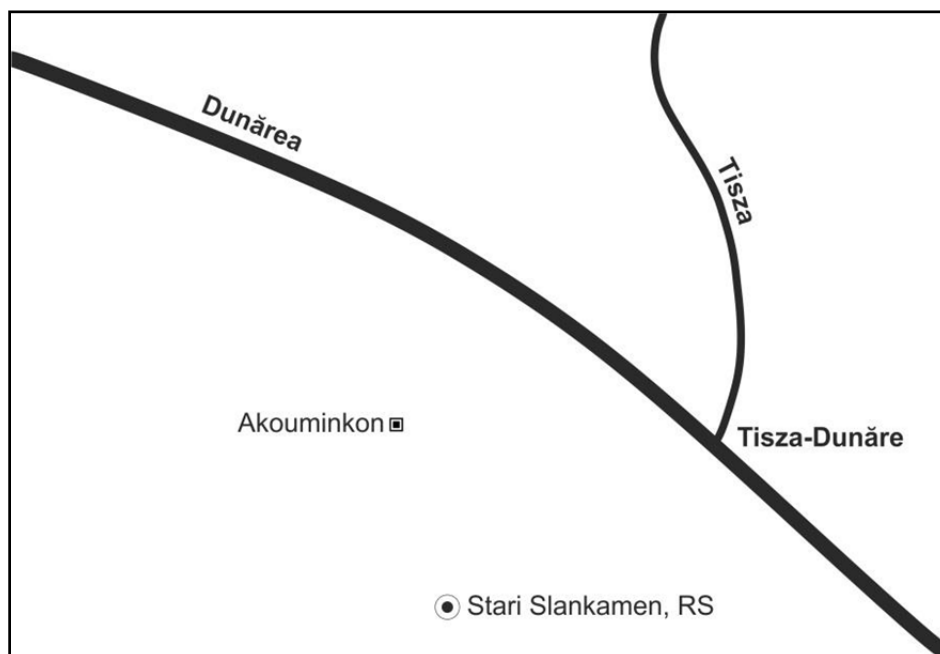

Fig. 3. Zona confluentei râului Tisza cu Dunărea.

coordonatele ptolemeice¹⁰⁸ $45^\circ / 45^\circ 20'$. Între gurile de vărsare a râurilor Tisza și Timiș în Dunăre este o diferență Longitudinală* de 1° ptolemeic¹⁰⁹ iar la latitudinea* de $44^\circ 50'$ ¹¹⁰ lungimea acestei diferențe este de $76,7 \text{ km}$ ¹¹¹. În realitate, diferența Longitudinală dintre gurile celor două râuri (Tisza – Timiș) este de $27,56 \text{ km}$ iar pe Dunăre distanța dintre cele două guri de vărsare este de circa 60 km . Deci, Ptolemeu a avut la dispoziție distanțe măsurate de-a lungul Dunării.

5. Nu putem accepta ipoteza unei erori de copiere a valorii coordonatelor ptolemeice în cazul gurii de vărsare a râului *Tibiskos* în fluviul *Danubios*.
Dacă analizăm valoarea coordonatelor ptolemeice pentru Ἀκούμινκον / *Akouminkon*¹¹²

¹⁰⁷ Nu există nicio dovadă că situația ar fi fost diferită în ultimele două milenii. Lucrările de hidroameliorații de la sfârșitul secolului al XIX-lea nu au mutat și confluența Timiș–Dunăre.

¹⁰⁸ sunt destul de multe alte variante oferite de diferitele manuscrise și ediții ale cartografiei ptolemeice dar un lucru este sigur: pe *Danubios*, *Akouminkon* / *Acumincum* este întotdeauna în amonte de *Singidounon* / *Singidunum*.

¹⁰⁹ în realitate, diferența este de trei ori mai mică, fiind de doar $21' 43''$.

¹¹⁰ media aproximativă dintre $44^\circ 15'$ și $45^\circ 20'$.

¹¹¹ lungimea unui grad longitudinal* la paralela de $44^\circ 50'$ este = $(\cosinus 44^\circ 50') \times 500 \text{ sta} = 0,70916 \times 92490 \text{ m} = 65590,028 \text{ m} = 65,6 \text{ km}$.

$500 \text{ stadii atice (1 sta (stadiu atic) = 184,98 m) = 92490 m} \approx 92,5 \text{ km}$.

Compensăm eroarea intrinsecă făcută de Ptolemeu în momentul în care a crezut că Pământul este cu circa $1/6$ mai mic decât este el în realitate: $(65,6 \text{ km} \times 16,915\%) : 100\% = 11,1 \text{ km} + 65,6 \text{ km} = 76,7 \text{ km}$.

¹¹² *GH*, 2006, p. 246-247.

și *Tibiskos–Danubios*¹¹³ vom constata lesne că nu putem justifica o eventuală con-

Locație	Coordonate ptolemeice				Coordonate moderne	
	originale		transformate		Long. (E)	lat. (N)
	Long.*	lat.*	Long.*	lat.*		
<i>Akouminkon</i>	nonX	μδ° Λγ'	μϵ° γ'	44° 50'	45° 20'	20° 15' 07" 45° 08' 41" (Stari Slankamen, RS)
	X ¹¹⁴	μδ° μϵ'	μϵ° γ'	45°	45° 20'	
cot al Dunării	nonX	μϵ°	μϵ° γβ'	45°	45° 25'	
	X		μϵ° γ'		45° 20'	
<i>Tibiskos–Danubios</i>		μζ°	μδ° δ'	46°	44° 15'	
Tisza–Dunăre						20° 16' 37" 45° 8' 11"
Timiș–Dunăre						20° 38' 05" 44° 51' 01"

fuzie¹¹⁵ prin asemănarea dintre cifrele **4** (δ / Δ) / **5** (ϵ / E) și **6** (ζ / Σ) în cazul Longitudinii* ori între **5** (ϵ / E) și **4** (δ / Δ) în cazul latitudinii*. De asemenea, Longitudinea* locației *Akouminkon* este specificată și în minute (50'; nu și în *Codex Vaticanus graecus 191* (X)!) spre deosebire de cea a confluenței *Tibiskos–Danubios*, care este definită doar de grade. Dacă Ptolemeu ar fi dorit să specifice că gura de vărsare a râului *Tibiskos* în fluviul *Danubios* este la mică depărtare spre est de *Akouminkon* el ar fi oferit coordonata Longitudinală* a acesteia drept 45° și nu drept 46°.

Același raționament se poate aplica și în cazul latitudinii*; în acest caz, avem o diferență de 1° 05' care nu se poate justifica (dacă Ptolemeu ar fi dorit să spună că gura de vărsare a *Tibiskos* în *Danubios* este la mică distanță spre sud sau nord de *Akouminkon* ar fi oferit doar pasul său minim de 5').

Deci, pentru Ptolemeu, confluența *Tibiskos–Danubios* nu avea loc în dreptul, sau în preajma, anticului *Akouminkon*. În schimb, el menționează corect cotul Dunării existent în naval de Stari Slankamen.

6. Ptolemeu mai afirmă că “*râul Tibiskos, care curge dinspre nord*”, se varsă în Dunăre (*GH*, III.7.1.). După localitatea Orlovat, RS¹¹⁶ și râul Timiș curge circa 45 km aproximativ¹¹⁷ tot spre sud¹¹⁸ iar această localitate se situează pe aceeași longitudine¹¹⁹ cu gura de vărsare a Timișului în Dunăre.

¹¹³ *Ibidem*, p. 310-311.

¹¹⁴ *Idem K* (i.e. *Codex Constantinopolitanus Seragliensis GI 57* -n.m.) apud *Ibidem*, p. 246, nota 14.

¹¹⁵ Analiza nu se face luând în considerare aspectul modern al literelor grecești; pentru diferitele confuzii posibile datorate copierilor succesive și trecerii de la scrierea uncială a secolului al II-lea, folosită probabil de Ptolemeu, la minuscule grecești apărute în sec. IX, *vide* analizele realizate la începutul sec. XX de către Edward Ball Knobel (Peters, Knobel, 1915, p. 9-10, 24) și Edward Maunde Thompson (Thompson, 1912, p. [144]-[147]).

¹¹⁶ Orlovat, RS: 20° 35' 01" E / 45° 14' 59" N.

¹¹⁷ pe direcția SV – V – SSV – S – SSE – S.

7. În cartografia ptolemeică, cursul râului *Tibiskos* a fost reprezentat pe harta a IX-a a Europei în funcție doar de imaginația cartografilor. Unele reprezentări sunt asemănătoare¹²⁰ pentru că, în final, toate aceste hărți se inspiră din manuscrisul *Laurentianus Conventi Soppressi 626 (d)*¹²¹.

8. În funcție de poziția gurii de vărsarea a râului *Tibiskos* în *Danubios* întâlnim următoarele poziționări cartografice¹²²:

a. în aval de gura de vărsare a râului *Moschius* (*Muschius*¹²³) în Dunăre (*The Wilton codex*, ~1480, manuscris¹²⁴);

b. în aval de *Singidounon* și *Trikórnon*, în dreptul râului *Moschius* (*Codex Neapolitanus Latinus V F. 32*, ~1460–'66, prima variantă a lui Donnus Nicolaus Germanus, manuscris¹²⁵; *Codex Pluteus 33.03*, 1467, Donnus Nicolaus Germanus, manuscris aflat

¹¹⁸ atât azi cât și înainte de sfârșitul secolului al XIX-lea când au avut loc lucrări de îmbunătățiri funciare care au implicat și malurile râului Timiș.

¹¹⁹ diferența este de doar 3'.

¹²⁰ dar altele prezintă diferențe notabile.

¹²¹ sau *Codex Florentinus Laurentianus Graecus Conventuum Suppressorum 626* (sec. XV). Acesta este o copie directă a *Codex Vaticanus Urbinas graecus 82 (U)** din Bibliotheca Apostolica Vaticana, Roma. El este datat ~1300 AD, conține 26 de hărți regionale (cele mai bune!) și a fost copiat pentru împăratul bizantin Andronikos II Palaiologos. Manuscrisul a fost adus la Firenze de către Manuel Chrysoloras* în anul 1397. Azi, manuscrisul este deținut de Biblioteca Medicea-Laurenziana din Firenze, IT.

* Un faximil al *Codex Vaticanus Urbinas graecus 82 (U)* a fost publicat de Joseph Fischer în 1932 (*GH*, 1932).

* **Manuel / Emmanuel Chrysoloras** [* ~1355, Constantinopol; † 15.04.1415, Konstanz]; umanist bizantin, ambasador, profesor, traducător, pionier al introducerii culturii grecești în Italia la începuturile Renașterii.

¹²² Exemplele **b**, **c**, **d** sunt luate din opera călugărului Donnus Nicolaus Germanus*, cel care a realizat 19 codice ale cartografiei ptolemeice în perioada cât a stat în Italia (~1466–'77).

* **Donnus** (i.e. Dominus -n.m.) **Nicolaus Germanus** [* ~1420; † ~1490]; călugăr benedictin, cartograf, cosmograf și astrolog.

¹²³ *Moschius* a fost identificat cu râul Morava (azi, Veliki Morava, RS).

“MARGUM or MARGUS (*Μάργων, Μάργος*), also called MURGUM, a city of Moesia, at the confluence of the Margus [river] and Danube. It was termed “Margum planum” on account of the level character of the surrounding country. (Jornand[es /i.e. Iordanes]. *de Reb[us]. Gef[icis]*. c. 58.) It was here that the emperor Carinus was totally defeated by Diocletian (Eutrop[ius]. ix. 13, c. 20; *It[inerarii]. Ant[oniniani]*. p. 132; *It[inerarii]. Hieros[olymitani]*. p. 564.) [A.L.]” (Smith, 1857, p. 274).

“MARGUS (*Μάργος* (i.e. Margos -n.m.), Strab[o]. vii. p. 318; Margis, Plin[ny]. iii. 26. s. 29), an important river of Moesia, which flows into the Danube, near the town of Margum, now the *Morava*. Strabo says (*l. c.*) that it was also called Bargus, and the same appears in Herodotus (iv. 44) under the form of Brongus (*Βρόγγος* (i.e. Brongos -n.m.)). It is the same river as the *Moschius* (*Μόσχιος* (i.e. *Moschios* -n.m.)) of Ptolemy (iii. 9. § 3). [A.L.]” (Smith, 1857, p. 274).

¹²⁴ azi, deținut de Henry E. Huntington Library and Art Gallery, San Marino, California, USA (cota HM 1092) (*vide* Heawood, 1924).

la Biblioteca Laurenziana, Firenze, IT);

c. în dreptul locației *Trikórnon* (*Codex Ebnerianus latinus*¹²⁶, realizat ~1460-'66, a doua variantă a lui Donnus Nicolaus Germanus¹²⁷, manuscris¹²⁸);

d. în amonte de *Singidounon* și de gura de vărsare a *Saus f.* (i.e. râul Sava) în Dunăre (*Codex Plutei 30.04*, sec. XV, manuscris aflat la Biblioteca Medicea Laurenziana, Firenze, IT); Donnus Nicolaus Germanus, după a treia sa variantă (i.e. *Wolfegg Codex*), Ulm, 1482 și 1486¹²⁹; *BOZ* (sau *Zamoisky*) *codex*, ~1467, a patra și ultima variantă a lui Donnus Nicolaus Germanus, manuscris¹³⁰).

9. Unul dintre cele opt *poleisuri* ale iazigilor metanaști se numește *Partiskon* (45° / 46° 40'). Numele este celtic¹³¹ iar localitatea este identificată îndeobște cu Szeged, HU. "Relația" acestei locații cu albia râului *Tibiskos* (i.e. Tisza -n.m.) nu este indi-

¹²⁵ disponibil și sub formă de carte ori CD (Pagani, 1990). Azi, *Codex Neapolitanus Latinus V F. 32* este deținut de Biblioteca Nazionale di Napoli, IT.

¹²⁶ Hărțile din familia *Codex Ebnerianus* (sau *Ebner Codex*) au fost reproduse în *Geography of Claudius Ptolemy* de Edward Luther Stevenson (*GH*, 1932).

Un manuscris aparținând familiei *Codex Ebnerianus* este azi la New York Public Library, Manuscripts and Archives Division, cota NYPL MA 097.

¹²⁷ *Hinc sequuntur tabulae per Nicolaum Germanum.*

"In 1466, Donnus Nicolaus Germanus, ..., presented a manuscript *Geographia* of his making to Borso d'Este, Duke of Ferrara (sic!). ... The manuscript is still preserved in the Este library at Modena [, IT]. This version, of which several manuscript copies are known (printre care și cel de la New York Public Library -n.m.), was the basis for the maps in the first printed edition of the atlas, that of Bologna, 1477.

A little later (in 1467 -n.m.) Nicolaus [Germanus] again revised the *Geographia* ... with the addition of Scandinavia and other countries of the North [map] ... Nicolaus [Germanus] also added three new maps, of Scandinavia and the North, of Spain, and of Italy. In 1468, he produced his third recession of the *Geographia*, ... in this version were added two more [new maps], Gaul and Palestine. From the maps of this (Nicolaus' third -n.m.) version of the *Geographia* were printed those of the Ulm editions of 1482 and 1486; and its influence can be seen in many later printed maps and atlases, such as the *Rome Ptolemy of 1507*" (și 1478/1490, 1508! -n.m.) (Bagrow, 2010, p. 78-79).

¹²⁸ reprodus *in folio* în anul 2005 (*GH*, 1466).

¹²⁹ *GH*, 1482°; *GH*, 1486.

¹³⁰ conține 27 de hărți ptolemeice standard și încă 3 hărți noi, realizat la mănăstirea benedictină Reichenbach / *Kloster Reichenbach*, azi parte a localității Baiersbronn, Baden-Württemberg, DE. Singurul exemplar care a supraviețuit din această variantă a fost cumpărat la Paris de către Jan Sariusz Zamoyski în anul 1573. În anul 1818 manuscrisul ajunge în biblioteca domeniului Zamoyski iar în anul 1946 este transferat la *Biblioteka Narodowa*, Warszawa, PL / Biblioteca Națională din Varșovia, PL (cota Rps BOZ 2/I-II) unde se află și astăzi.

¹³¹ "... the affix -sc- ~ -σχ- (sau -σκ- -n.m.) was one of the most often occurring and most characteristic peculiarities of the Celtic language" (Szádeczky-Kardoss, 1953; p. 105). Toponime celtice conținând afixul "sc": Alisca, Fesciago, Isinisca, Prisciniacum, Sisciicum, Tasciaca, Vindasca. Nume de triburi celtice conținând afixul "sc": auscii, eravisci, scordisci, bituriges vivisci, sisciani. Prefixul "Par" apare în toponimele celtice Segontia Paramika, Parnaco, Parrodunum și, probabil, în cazul tribului celtic Parisii (apud Falileyev *et alii*, 2010).

cată direct în cartografia ptolemeică și nici nu poate fi determinată / specificată / indicată clar pe baza informațiilor existente în această lucrare.

Toate¹³² reprezentările cartografice, realizate între secolele XIV–XX, indică un *Partiskon* care **nu** este situat chiar pe malul drept al râului *Tibiskos*, ci la o distanță oarecare¹³³ de acest râu. Dar acest lucru nu are relevanță pentru analiza noastră¹³⁴.

10. Chiar dacă de-a lungul timpului au fost reprezentate în hărțile ptolemeice aproape constant pe malul stâng al râului *Tibiskos*, nici poziția polisurilor *Ziridava*¹³⁵ și *Zurobara* față de cursul acestui râu nu pot fi determinate / specificate / indicate limpede pe baza informațiilor existente în *Geōgraphikē hyphēgēsis*.

11. Ptolemeu spune clar că granița sudică a Daciei este pe fluviul *Danubios*. În vest, aceasta începe la confluența râului *Tibiskos* cu fluviului *Danubios* și se întinde până la *Axiupolis* (i.e. Hînog) în est.

12. În *Codex Vaticanus graecus 191 (X)*¹³⁶ apare în dreptul locației *Akouminkon* (l.g.) / *Acumincum* (l.l.)¹³⁷ mențiunea $\lambda\epsilon\gamma\iota\omicron\nu$ (*legion*; i.e. *legiune*)¹³⁸. Informația poate fi¹³⁹ o interpolare nonptolemeică mai târzie datorată unei confuzii între *Acumincum* (azi, Stari Slankamen, RS) și *Aquincum* (azi, Óbuda, Budapest, HU) – Theodor Mommsen avansa deja această posibilitate¹⁴⁰ în 1873 –, mai ales că ambele au aparținut provin-

¹³² personal, nu am găsit nici măcar o singură hartă construită pe principii ptolemeice pe care *polisul Partiskon / Partiscum* să fie poziționat lipit de malul drept al râului Tisza.

¹³³ Distanța ar trebui să fie considerabilă^a dacă acceptăm că *Tibiskos* curgea de-a lungul meridianului 46° – dar cartografi au reprezentat cursul râului mult mai sinuos – iar *Partiskon* este pe Longitudinea* 45°.

a. La latitudinea* de 46° 40', un gard Longitudinal* = (cosinus 46° 40') × 500 sta = 0,68624 × 500 sta × 184,98 m = 63,47 km (adică, pe Terra¹¹¹, 74,21 km).

¹³⁴ toate hărțile sunt realizate după anul 1296 și sunt la latitudinea imaginației cartografilor în ceea ce privește cursul râului *Tibiskos* între izvor și gura sa de vărsare în Dunăre.

¹³⁵ în cazul recenziunii **non-X** (i.e. “revizuirea bizantină”).

¹³⁶ și doar aici!

¹³⁷ *acumen* (l.l.) / vârful, ascuțiș (l.r.) (tr.m.).

¹³⁸ *GH*, 2006, p. 246.

¹³⁹ În nicioare dintre manuscrisele *Geōgraphikē hyphēgēsis* nu se face vreo mențiune pentru staționarea unei legiuni la Ἀκουῖνκον (Ἀκουῖνδον) / *Akouinkon* (*Akouindon*) / *Aquincum* (l.l.) (*Ibidem*). Nici în cazul **legio IV Flavia Felix**, care a fost staționată la *Singidunum*, manuscrisele **non-X** nu oferă vreo informație, dar pentru **legio VII Claudia** se indică staționarea la *Viminacium* (manuscrisele **non-X** specifică doar $\lambda\epsilon\gamma\iota\omicron\nu$ (*legion*; i.e. *legiune*) iar *Codex Vaticanus graecus 191 (X)* mai adaugă **VII**; *Ibidem*, p. 318-319: 3,9,3).

¹⁴⁰ “*Unde sine causa erroris arguunt Ptolemaeum Acumincum confundisse eum contententes cum Aquinco*” (CIL, III/1, 4, p. 416). Pentru a o pune sub semnul îndoielii patru pagini mai târziu: “*Ipsam Pannoniae inferioris legionem quod ad Acumincum adscriptis Ptolemaeus quam-quam tituli Acumincenses adhuc non confitmarunt, tamen non credendus est confundisse Acumincum cum Aquinco, nam secundum ea quae supra p. 416 diximus credibilis satis est ad medium saeculum secundum legionem eam stetisse inter Danuvium et Dravum*” (*Ibidem*, p. 420) și a o reafirma în Pars quinta: “*Pannonia superior; Scilicet tenuerunt inferiorem Pannoniam legio una II adiutrix, quae Ptolemaei tempore castra habuit Acuminci mox inde translata Aquinco ...*” (*Ibidem*, p. 482).

ciei romane *Pannonia Inferior*¹⁴¹ de-a lungul secolului al II-lea dHr.

În ultima ediție critică a cartografiei ptolemeice se pune sub semnul întrebării existența unui *Legionslager*¹⁴² în zonă: “*Nu este demonstrată existența unei legiuni în Acumincum; evident, această adăugire (i.e. λειών -n.m.) aparține localității Aquincum / Budapest cu o semnificație mult mai vastă, unde s-a aflat locația permanentă a Legio II Adiutrix*”¹⁴³. Afirmția trebuie nuanțată; la *Aquincum* (azi, Óbuda, Budapest, HU) a fost sediul permanent al *Legio II Adiutrix pia fidelis* doar după anul 106 dHr. În fapt, nu știm unde a campat această legiune după 87 dHr, când a fost mutată din provincia Britannia, de la Deva (azi, Chester, UK), pe frontul dunărean al Daciei de către împăratul Domitianus: lângă Dobrinți, RS, la Sirmium¹⁴⁴, ori la Singidunum sau chiar la Acumincum? Iar urmele romane de la Stari Slankamen sunt consistente. Epigrafic este atestată prezența aici a *Cohors V Gallorum* (între ~86–’9 și 110 dHr) și *Cohors I Campanorum voluntariorum civium Romanorum* (din 110/~113–’4 dHr și până după anul 148 dHr)¹⁴⁵. De asemenea, cercetările arheologice de pe dealul *Gradina* au relevat rămășițele unui *castrum*¹⁴⁶ (sau ale unui *castellum*^{147?}), care suprapunea o fortificație din *La Tène*¹⁴⁸. Tot¹⁴⁹ pe dealul *Gradina* sunt urmele unei așezări civile și ale unei necropole¹⁵⁰. Mai mult, există posibilitatea ca încă de la începutul domniei împăratului Vespasianus (69–79 dHr) să fi existat în zonă un castru care a adăpostit *Cohors I Cantabrorum*¹⁵¹. De asemenea, spre sfârșitul sec. I dHr, *cohors I Britannica milliaria civium Romanorum equitata* ar fi putut staționa aici¹⁵². Și aceasta

¹⁴¹ *GH*, 2006, p. 246-247: 2,15,4 și 2,15,5.

Între primul și al doilea război dacic (102–105 dHr), împăratul Traianus a împărțit provincia romană Pannonia în două entități distincte: *Pannonia Superior* (cuprinzând zona de vest a fostei provincii) și *Pannonia Inferior* (partea de est).

¹⁴² (l.g.), castru stabil de mari dimensiuni, utilizat de o legiune drept sediu permanent.

¹⁴³ “*Ein Legionslager in Acumincum ist nicht nach nachgewiesen; offensichtlich gehört der Zusatz zum weit bedeutenderen Aquincum / Budapest, wo die Legio II Adiutrix ihr Standlager hatte*”. (*Ibidem*, p. 247, nota 293).

¹⁴⁴ Dautova Ruševljan, Vujović, 2006, p. 22-23. “... *Although Mommsen (CIL III, p. 420) assumed (sic!) that it may have stayed in Acumincum, based on a probably mistaken Ptolemy’s statement, ...*” (Radman-Livaja, 2012, p. 170, nota 97) este doar o greșită interpretarea a ceea ce spunea Theodor Mommsen în 1873 (*vide supra*, nota 140).

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 19, 26 și 63.

¹⁴⁶ Radman-Livaja, 2012, p. 175, 178; Dautova Ruševljan, Vujović, 2006, p. 63.

¹⁴⁷ *apud* P. Petrovic (Stillwell, MacDonald, McAlister, 1976).

¹⁴⁸ probabil celtică.

¹⁴⁹ Mai sunt și două altare dedicate lui *Jupiter Dolichenus*; o statueta din marmură albă reprezentând un taur (h 0,37 m) are un soclu purtând o inscripție care îi atestă aici pe decurionul *Aurelius Iustianus* și *duplicarius Ulpius Silvinianus* aparținând de *alae Pannoniorum* (i.e. *Ala I* sau *II Gallorum et Pannoniorum*) (*vide* Hörig, Schwertheim, 1987, p. 137-139; Țentea, Matei-Popescu, 2004, p. 269-270). Deoarece altarele sunt, probabil, posterioare mijlocului sec. II dHr, ele nu sunt relevante în context ptolemeic.

¹⁵⁰ *apud* P. Petrovic (Stillwell, MacDonald, McAlister, 1976).

¹⁵¹ Radman-Livaja, 2012, p. 175, 178.

¹⁵² *Ibidem* (cu întreaga bibliografie asupra subiectului).

pentru că “*Acumincum was strategically sited at the precise spot where the major river Tisza flows into the Danube*”¹⁵³. Poate viitoare cercetări arheologice vor aduce un plus de claritate în privința (non)existenței unui castru de legiune în această zonă. Până atunci, ar fi bine să nu excludem aprioric această posibilitate.

13. Faptul că Ptolemeu menționează gura de vărsare a râului Timiș și o omite pe cea a râului Tisza nu trebuie să ne mire; în fapt, el face această mențiune în relație cu granița dintre iazigi metanaști și Dacia, precum și cu existentul cot al fluviului în dreptul confluenței Timiș–Dunăre¹⁵⁴. Iar pentru că și la răscrucea râului Tisza cu Dunărea există și un cot al fluviului, el îl menționează pe acesta din urmă făcând referire la *Akouminkon*¹⁵⁵ și nu la contactul Tisza–Dunăre. De aici putem lesne trage concluzia că Ptolemeu nu cunoaște confluența Tisza–Dunăre pentru că dacă ar fi cunoscut-o ar fi făcut, probabil, referire (și) la ea și nu (doar) la *Akouminkon*.

14. Nu se poate accepta ipoteza unei erori ptolemeice în cazul coordonatelor gurii de vărsare a râului *Tibiskos* în fluviul *Danubios*¹⁵⁶.

15. Prezumția lui Szádeczky-Kardoss – “... , *the case of Ptolemy, who confused the name of the Temes (i.e. Timiș -n.m.) with that of the Tisza, proves that, in the time of the Roman Empire, there existed for our river (i.e. Tisza -n.m.) a name beginning similarly with T(h)i, because only a name of such formation could be mistaken for Τιβίσκος (sic! Τιβίκοκος -n.m.), whereas a word beginning with Par- could not. Moreover, it is certain, that it was this name, beginning with T(h)i, which the barbarians, who lived on the banks of the river [Tisza], used*”¹⁵⁷ – încearcă să explice de unde/cum a apărut această confuzie ptolemeică între Tisza și Timiș. Ipoteza nu se susține pentru că autorul ei ignoră informații ptolemeice importante (*vide supra* observațiile 3 și 4). Oricum, datele problemei nu s-ar schimba chiar dacă, înainte de romani, râul Tisza ar fi avut un nume care începea cu *T(h)i*.

6. Concluzia

Ptolemeu a “construit” un râu imaginar, compus din avalul râului Timiș și amonteale râului Tisza¹⁵⁸, pe care l-a numit *Tibiskos*, după numele unuia dintre cele două râuri. Pentru că Ptolemeu menționează un *polis* al iazigilor metanaști cu

¹⁵³ Campbell, 2009, p. 15.

¹⁵⁴ Ptolemeu “... acordă o specială atenție ... citorva mari fluvii, dar numai pentru a le reproduce sinuozitățile, căroră le prezintă scrupulous coordonatele, pînă la minute. De afluenți nu ia act decît atunci cînd gurile lor îi pot servi ca puncte de reper pentru cotiturile fluviilor în care se varsă, fără să-l preocupe enumerarea lor minuțioasă ori selectarea lor după importanța pe care o au. ... Reiese foarte limpede că textul [ptolemeic] nu se ocupă decît de cotiturile Dunării ..., singurul element la care se raport[ează] cifrele coordonatelor precizate, gurile afluenților și numele de orașe servind doar ca un mijloc de lămurire suplimentară.” (Vulpe, 1974, p. 36).

¹⁵⁵ GH, 2006, p. 246-247: II.15.2.g–4.e.

¹⁵⁶ pentru că aici avem *o zonă cu erori omogene* (pentru întreaga analiză, *vide* Forțiu, 2013, p. 619-627) și pentru că dacă am accepta o astfel de posibilitate nu am face altceva decît să îmbrățișăm un nihilism istoriografic dăunător.

¹⁵⁷ Szádeczky-Kardoss, 1953, p. 106.

¹⁵⁸ în amonte de orașul Szeged, HU.

numele de *Partiskon*, iar acesta era situat în zona orașului Szeged, probabil¹⁵⁹ că în aval de confluența râului Mureș cu Tisza, pentru Ptolemeu, *Tibiskos* nu mai indica deja râul Tisza.

Nu avem niciun argument științific pentru a prefera numele ptolemeic de *Tibiskos* drept numele antic al râului Tisza în detrimentul numelui antic al râului Timiș. Din contră; pentru că alte surse antice²², anterioare și posterioare lui Ptolemeu¹⁶⁰, atestă numele râului Tisza drept *Par[t(h)]isos* (18–19/23 dHr)¹⁶¹, *Pathissus*, *Pathissis* (77 dHr)¹⁶² și *Parthiscus* (~353–78 dHr)¹⁶³, iar distincția clară dintre Tisza (*Tisia*)¹⁶⁴ și Timiș (*Tibisia*) se face doar la mijlocul sec. VI dHr¹⁶⁵, considerăm că Ptolemeu se

¹⁵⁹ “După unii autori (*Plinius Nat. Hist.*, IV, 12 (sic! 25 -n.m.)³⁶; *Amm[ianus]. Marcellinus*, XVII 13, 4)³⁷ (sic!)^a această localitate (i.e. *Partiskon* -n.m.) ar fi dat numele său Tisei ([*Carl*] *Patsch* (unde? -î.m.); [*Vasile*] *Pârvan, Getica*, p. 269) (sic! Vasile Pârvan susține chiar contrariul!)^b”. (I.D.R. III/1, p. 256).

a. *Plinius cel bătrân* și *Ammianus Marcellinus* doar amintesc râul fără a menționa că acesta și-ar fi luat numele după polisul *Partiskon*.

b. “Notăm că la *Ptolemaeus* (III, 7, 1) *Tisa* se numește greșit *Τιβίσχοϛ* [*Tibiscus* (sic!)] dar || că numele aproximativ exact [al râului] e totuși chiar la el în numele de oraș de pe *Tisa*, *Παρτίσων* [*Partiskon*] (v[ezi]. mai jos). ...

[*Παρτίσων* [*Partiskon*]. Numirea Tisei la *Ammianus*, XVII, 13, 4 *Parthiscus*, și la *Plinius*, N.h., IV, 12 (25), 80, *Pathissus*, a făcut pe învățați (*Müller*, p. 441 sq.; *Tomaschek*, II 2, 95; *Schütte*, p. 101) să identifice orașul și râul, cu atât mai mult cu cât din așezarea orașului pe hărțile ptolemaice^c (sic! ptolemaice -n.m.), cam prin părțile *Seghedinului* (i.e. Szeged, HU -n.m.), la confluența *Mureșului* cu *Tisa* (sic! râul Mureș nici nu este menționat de către Ptolemeu), **putea reieși o denumire a așezării după râu** (sb.m.) (cf. [*K. W. L.*] *Müller*, p. 442)”. (*Pârvan*, 1926, p. 157 (266–267, 268))

c. “hărțile ptolemaice” de care amintește V. Pârvan au fost publicate de Kurt Theodor Fischer în anul 1901, după moartea lui K. W. L. Müller [† 1894], fiind *Gravé par J. Geisendorfer* și *Ch[arles]*. (i.e. Karl Wilhelm Ludwig -n.m.) *Müller del[ineatio]*. Este vorba de două hărți (*Europæ Tab[ula]*. IX. *Iazyges metanastæ. Dacia. Moesia. Thracia*, cu numărul 18. și 19.); prima este o hartă ptolemeică clasică iar a doua încearcă o transpunere a informațiilor ptolemaice pe o hartă modernă (Fischer, 1901).

În fapt, Karl Wilhelm Ludwig Müller spune doar că “*Parthiscum oppidum ad Theiss* (i.e. Tisza -n.m.) *fluvium, quem Parthiscum Ammianus [Marcellinus] 17, [p. 442] 13, 4¹⁶³ dicit, situm fuerit, ac si recte in Lugioni fere, oppidi Pannonici, parallelo (46° 30') ponitur, ad Parthisci et Marisiæ (Maros /i.e. Mureș -n.m.) confluentes, ad quos juxta Marisiam via romana duxisse videtur, quaerendum erit*”. (*GH*, 1883, p. 441, la note, — 15. ... —).

¹⁶⁰ deceniul al șaselea al secolului al II-lea dHr.

¹⁶¹ Strabōn, *Geografia*, Lib[er]. VII, Cap[ut]. 5, 2: *Parisou* (la genitiv; *Parisos*) dar pentru că textul este corupt aici, forma corectă ar putea fi *Parthisou* sau *Partisou*.

¹⁶² *Plinius cel bătrân*, *Naturalis historiae*, Liber IV, 25: *Pathissum* sau *Pathissim* (la acuzativ).

¹⁶³ *Ammianus Marcellinus*, *Rerum gestarum*, Liber XVII, 13, 4: *Parthiscus* (la nominativ) și *Parthisci* (la genitiv).

¹⁶⁴ varianta *Tisia* este atestată documentar la Iordanes, cel care o folosește în cadrul lucrării sale¹⁶⁵ scrisă în anul 551 dHr.

¹⁶⁵ “*Ad quem in legatione se missum a Theodosio iunioris Priscus historicus tali voce inter alia refert: ingentia si quidem flumina, id est Tisia Tibisiaque et Dricca transientes venimus in*

referă, în fapt, și la râul Tisza dar și la Timiș¹⁶⁶ atunci când vorbește despre *Tibiskos* drept graniță dintre iazygii metanaști și Dacia¹⁶⁷. Pentru el, Dacia de sud-est începea doar de pe malul stâng al râului Timiș. Deci, *Unip-Dealul Cetățuica* (i.e. Zurobara) era chiar la/pe graniță și, implicit, tot ce se afla la nord de râul Timiș – cu mult înainte de războaiele marcomanice¹⁶⁸, de când există probabil aceste informații – era sub controlul iazigilor metanaști.

loco illo, ubi dudum Vidigoia Gothorum fortissimus Sarmatum dolo occubuit; ...” (Iordanes, XXXIV, 178).

¹⁶⁶ cel puțin pentru zona bănățeană din sud-vestul Banatului istoric.

¹⁶⁷ încă din prima jumătate a secolului al II-lea dHr.

¹⁶⁸ Ptolemeu consemnează pentru Dacia atât realități toponimice din perioada regatului dacic (*Sarmisegetusa basileios* – *Sarmisegetusa basileion* în *Codex Vaticanus graecus 191 (X)* –, care nu mai există după anul 106 dHr), din timpul războaielor daco-romane (*Zeugma*) cât și din perioada provinciei Dacia (*Ulpianon* este clasicul exemplu care poate fi invocat pentru că este clar legat de *gens Ulpia*, familia împăratului Traianus).

Problema datării informațiilor referitoare la Dacia din *Geōgraphikē hyphēgēsis* este una dificilă și va fi tratată în detaliu cu altă ocazie. Sigur este doar că *Geōgraphikē hyphēgēsis* a fost scrisă/terminată probabil în prima ori a doua decadă a celei de-a doua jumătăți a secolului al II-lea dHr iar în ea nu au fost încă identificate informații istorice sigure post deceniul al patrulea al aceluiași secol.

NOTE:

–Pentru a ușura identificarea, am particularizat cu un asterix perechea de coordonate ptolemeice (deci, Longitudine* și latitudine*). Din același motiv am utilizat majuscula pentru meridian (deci, Longitudine*).

–În cazul coordonatelor geografice moderne s-a menționat emisfera boreală și Longitudinea estică.

Acest studiu face parte dintr-o viitoare carte dedicată identificării anticei Zurobara.

Figurile 1, 2 și 3 au fost realizate de către Claudiu Toma (îi mulțumesc frumos și pe această cale).

BIBLIOGRAFIE

- Almagià, 1956 Almagià, Roberto, *Miscellanea geografica. I. Un singolare plagio geografico*, În: *La Bibliofilia: rivista di storia del libro e delle arti grafiche di bibliografia ed erudizione*, diretta da Roberto Ridolfi, Anni LIII (1951) – LV (1953), Firenze, Leo S. Olschki. Editore, MCMLVI (i.e. 1956 -n.m.), p. 62-65.
- Bagrow, 2010 Bagrow, Leo, *History of Cartography*, [Translated from German by D. L. Paisey,] Revised and Enlarged by R[aleigh]. A[shlin]. Skelton, Enlarged Second Edition, [Reprinted and distributed by] Transaction Publishers, New Brunswick, NJ (USA), London (UK), 2010 (*editio princeps* Sefari Verlag, Berlin, 1951; C. A. Watts & Co. Ltd., London, 1964; Second English edition reprinted and enlarged with additional maps and illustrations, 1985, Precedent Publishing, Chicago), 312 p., ISBN 978-1-4128-1154-5.
- Bârcă, 2002 Bârcă, Vitalie, *Pătrunderea sarmaților la Dunărea de Jos și de Mijloc și relațiile cu geto-dacii (sec. I a. Ch. – sec. I p. Ch.)*, În: *Ephemeris Napocensis*, XII (2002), p. 45([1])-97(53).
- Bârcă, 2013 Bârcă, Vitalie, *Nomads of the steppes on the Danube frontier of the Roman Empire in the 1st c. CE*, În: *Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Nouvelle Série, Tome LVII* (2013), p. 99-125.
- Berggren-Jones, 2001 Berggren, J[ohn]. Lennart; Jones, Alexander [Raymond], *Ptolemy's geography: an annotated translation of the theoreticall chapters*, Princeton University Press, 2001, 192 p., ISBN 0-691-09259-1.
- Broecke, Krog, Meurer, 1998 van den Broecke, Marcel Peter René; van der Krogt, Peter C. J.; Meurer, Peter H. (eds) [*et alii*], *Abraham Ortelius and the first atlas. Essays Commemorating the Quadricentennial of his Death, 1598–1998*, HES, 1998, 432 p., ISBN(10) 9061943884, ISBN(13) 9789061943884.

- Campbell, 1987 Campbell, Tony, *Letter Punches: a Little-Known Feature of Early Engraved Maps*, În: *Print Quarterly*, Volume IV, Number 2, June 1987, p. 151-154 (on-line <http://www.maphistory.info/LetterPunches.html> -accesat 28.02.2011).
- Campbell, 2009 Campbell, Duncan B., *Roman Auxiliary Forts 27 BC-AD 37*, Illustrated by Brian Delf, Fortress Series, Volume 83, Osprey Publishing, Oxford - New York, 2009, 64 p., ISBN(10) 1846033802, ISBN(13) 9781846033803.
- CIL, III/1 Mommsen, Theodor, *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Consilio et Auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borussicae Editum, Volumen Tertium, Pars Prior (vol. III/1): *Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berolini apud Georgium Reimerum, MDCCCLXXIII (i.e. 1873 -n.m.) (reprint Walter de Gruyter & Co., Berolini, 1958, ISBN 3110031892), XXXIV + 586 p.
- Cipariu, 1870 [Timotei Cipariu,] (XXXVIII.) *Scrietori vechi de Daci'a. III. Cl[audiu]. Ptolemeu*, În: *Archivul pentru filologia și (sic!) istoria*, Nr. XXXIX, 20. Octombrie 1870—1., Editoriu: T[imotei]. Cipariu, Imprimeria Sam[uel]. Filtsch (W[ilhelm] Johann). Kraf[f]t in Sabiniu (i.e. Sibiu -n.m.), p. [761]-784; p. 765-770.
- Denis, 1782 Denis, Michael, *Wiens Buchdruckergeschicht bis M.D.LX.* (i.e. 1560 -n.m.), Wien, Bey Christian Friedrich Wappler, 1782, [8] + XXIV + 694 + [50] p.
- Falileyev et alii, 2010 Falileyev, Alexander, in collaboration with Ashwin E. Gohil & Naomi Ward, preface by Patrick Sims-Williams, *A Dictionary of Continental Celtic Place-Names: A Celtic Companion to the Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, CMCS Publications, Aberystwyth, 2010, VIII + 279 p., ISBN(13) 97 8 0955718236, ISBN(10) 0955718236 (on-line searchable pdf map made by Keith Briggs <http://cadair.aber.ac.uk/dspace/handle/2160/282?show=full> -accesat 4.10.2014).
- FHDR, I, 1964 Ptolemeu, *Îndreptar geografic (sic! cartografic -n.m.)*, În: Iliescu, Vladimir; Popescu, Virgil C.; Ștefan, Gheorghe (eds) [*& alii*], *Fontes ad historiam dacoromaniae pertinentes / Izvoare privind istoria României*, [vol.] I. *Ab Hesiodousque ad Itinerarium Antonini / De la Hesiod la Itinerarul lui Antonius*, In aedibus Academiae Reipublicae Popularis Daco-romanae / Ed. Academiei Republicii Populare Romîne, București, 1964; XXIII + 792 p.; p. [534]-557.
- Fischer, 1901 Fischer, Kurt Theodor, *Claudii Ptolemæi Geographia. Tabulae XXXVI a Carolo Mullero instructæ*, Parisiis, Editoribus Firmin-Didot et Sociis, Instituti Francici Typographiis, MDCCCI (i.e. 1901 -n.m.), [33] + 2 [Tafelbd.]
- Forțiu, 2012 Forțiu, Sorin, *Ziridava în context ptolemeic*, Ed. "Sfântul Ierarh

- Nicolae”, Brăila, 2012, V + 134 p. (3 hărți, o ridicare topografică, Résumé in English language, disponibilă și *on-line* la <http://independent.academia.edu/SorinFortiu>), ISBN 978-606-577-912-9.
- GH
GH, 1466 **Geōgraphikē hyphēgēsis** (orice ediție).
L'Atlante di Borso d'Este, **La cosmografia di Claudio Tolomeo della Biblioteca Estense Universitaria [di Modena]. 1466**, [Lat.[inus] 463 = alpha. X.1.3], Ars Illuminandi, Il Bulino, Modena, 2005, 256 p., ISBN 88-86251-71-8.
- GH, 1478 **(Claudii Ptholomei Alexandrini. Cosmographia ...** (colofon:) *Nvmeros Matematicos Inexplicabile Ferme Terre Astrorvmqve Opus Clavdii Ptolemaei Alexandrini Philosophi Geographiam Arnoldvs Bvckinck* (i.e. Arnold Buckinck -n.m.) *E Germania Rome Tabvlis Aeneis In Pictvris Formatam Impressit. Sempiterno Ingenii Artificiique Monvmento. Anno Dominici Natalis. M.CCCC.LXXVIII. VI. Idvs Octobris* (i.e. 10.10.1478 -n.m.). *Sedente Sixto. IIII. Pont[ifex]. Max[imus]. anno eivs .VIII.*
- GH, 1482a **Geographia di Francesco Berlinghieri Fiorentino in terza rima et lingua toscana di\stincta con le sve tavo\le in varii siti et pro\vincie secondo la geographia et distin\ctione dele tauole di Ptolomeo**, Cum gratia et Priuilegio, (pe revers) *In qve\sto volvme si contengono sep\te giornate della geog\raphia di Francesco Berlin\geri fiorentino allo il\lvstrissimo Federi\co dvca Dvr\lino*; în ediția a II-a, tipărită înainte de luna septembrie 1482: ..., (colofon) *Impresso infirenze* (sic! *in Firenze* -n.m.) *per Nicolo [Laurentio] Tedescho & emendato con somma dili gentia dallo auctore [Firenze, 1482].*
- GH, 1482b (colofon:) *Clavdii Ptolomei viri Alexandrini Cosmographie octavvs et vltimvs liber explicit opvs Donni Nicolai Germani secvndvm Ptolomevm finit. Anno M CCCC LXXXII. Avgvsti vero Kalendas. XVII* (i.e. 16.07.1486 -n.m.). *Impr[e]ssvm Vlme* (i.e. Ulm, DE -n.m.) *Per Ingeniosvm Virvm Leonardvm Hol* (i.e. Lienhart Holle -n.m.) *Prefat[i] Oppidi Civis.*, [140] pg., [64] planșe, 32 hărți.
- GH, 1486 [*Cosmographia*, Donnus Nicolaus Germanus; *editio secunda*] (colofon:) *Impressvm Vlme Opera Et Expensis Ivsti de Albano de Venetiis* (i.e. Giusto de Albano -n.m.) *Per Provisorem Svvm Iohannem Reger. anno. Domini. M.CCCC.-LXXXVI* (i.e. 1486 -n.m.); Prima hartă este semnată “*Jnsculptum est per Johanne[m]. Schnitzer de Armszheim*¹⁶⁹”.
- GH, 1490 [**Clavdii Ptolemaei Geographiae**] (colofon:) *Hoc Opvs Ptholomei Memorabile Qvidem Et Insigne Exactissima Diligentia Cas-*

¹⁶⁹ **Jo[h]ann(es) Schnitzer** din Armsheim [*~1450, Armsheim, DE; † ?]; primul gravor care semnează o hartă tipărită în ediția cartografiei ptolemeice apărută la Ulm în anul 1486.

- tigatvm Ivcondo Qvodam Caractere Impressvm Fvrit Et Comple-
tvvm Rome Anno A Nativitate Domini .M.CCCC.LXXXX. die. IV.
novembris (i.e. 4.11.1490 -n.m.). Arte Ac Impensis Petri De
Tvrre).*
- GH, 1507 *In hoc operæ (sic!) \ hæc contine[n]tvr **GEOGRAPHIA CL[AU-
DII]. PTHOLEMÆI** a plurimis viris utrisq[ue] linguæ doctiss. \
emendata: et cum Archetypo greco ab ipsis collata... Romæ
Edibus Augusti MDVII (colofon:) *Explicit Planisphærium Ptho-
lemæi recognitum diligentissime \ a Marco Beneventano Mona-
cho Coelestinorum quod antea in multis etia[m] antiquis exem-
plaribus latinis corruptissimum repe-riebantur. Nec no[n] Clau-
dii Ptholemæi a plurimis viris utrisq[ue] linguæ doctiss. emen-
datu[m]; cum multis additionibus Romę No[ui]ter impressum per
Bernardinum Vanetu[m] de Vitalibus. Expe[n]sis \ Eva[n]gelista
Tosino Brixiano Bibliopola. Imper\ante Julio II. Pont[ifex]. \
Max[imus]. Anno III Po[n]tificatus sui. Die. VIII. Septe[m]br.
MDVII. (i.e. 8.09.1507 -n.m.).**
- GH, 1842 *Claudii Ptolemæi **Geographiæ libri octo**. Græce et latine ad codi-
cum manu scriptorum fidem edidit Dr. Frid[ericus]. Guil[elmus].
Wilberg, Socio adiunco Car[olus]. Henr[icus]. Frid[ericus].
Grashofio, Fasciculus III. Librum Tertium Continens, Essendiæ
(i.e. Essen, DE -n.m.), Sumptibus et typis G[ottschalk]. D[iedrich].
Bædeker, MDCCCXXXII (i.e. 1842 -n.m.); VI + 440 p.*
- GH, 1843 *Claudii Ptolemæi **Geographia**, ed[itio]. Carolus Fridericus
Augustus (i.e. Karl Friedrich August -n.m) Nobbe, Editio ste-
reotypa, Tom[us]. I, Lipsiæ (i.e. Leipzig -n.m.), Sumptibus et
typis Caroli Tauchnitii (i.e. Carl Christian Philipp Tauchnitz -
n.m.), 1843 (*editio secunda*, Georg Olms Verlagsbuchhandlung,
Hildesheim, 1966, Introducere de Aubrey Diller: *De Ptolemæi
Geographiæ codicibus editionibusque; reprint*, Georg Olms
Verlag, Hildesheim • Zürich • New York, 1990, ISBN 3-487-
01236-7), XXIV + 284 p.*
- GH, 1883 *Klaudiou Ptolemaiou **Geographike hyphegesis** / Claudii Ptole-
mæi *Geographia*. E codicibus recognovit, prolegomenis, anno-
tatione, indicibus, tabulis instruxit Carolus Müllerus (i.e. Karl
Wilhem Ludwig Müller -n.m.). Voluminis primi, Pars Prima
[cărțile I–III], (*Scriptorum Graecorum bibliotheca*, 65), Parisiis
(i.e. Paris -n.m.), Editore Alfredo Firmin Didot, Institutii Francici
Typographo, M DCCC LXXXIII. (i.e. 1883 -n.m.), [4] + 570 p.*
- GH, 1923 ***Geography of Claudius Ptolemy**, Translated and Edited by
Edward Luther Stevenson, Ph.D., Litt.D., LL.D., Based upon
Greek and Latin Manuscripts and Important Late Fifteenth and
Early Sixteenth Century Printed Editions, Including Reprodu-
ctions of the Maps from Ebner Manuscript, Ca. 1460, With an*

- Introduction by Professor Joseph Fischer S.J., The New York Public Library, New York, 1932 (Reprint: Mineola, New York : Dover ; Toronto : General Pub. Co. ; London : Constable, 1991; Cosimo, 30.03.2011, ISBN 1605204382, 9781605204383), XVI + 167 p. + 116 unnumbered pp. of reproductions, in folio (29 hărți; 27 hărți ptolemeice reproduse după manuscrisul *Codex Ebnerianus* realizat de Donnus Nicolaus Germanus (1466) + harta lumii realizată de Lorenz Fries (1522) și cea a lui Johannes Ruysch (1507-'08)); p. 81 (textul este disponibil și *on-line* la http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/_Texts/Ptolemy/3/7*.html -accesat 13.12.2010).
- GH, 1932 Fischer, Joseph, ***Claudii Ptolemaei Geographiae Codex Urbinas Graecus 82***, phototypice depictus, consilio et opera curatorum Bibliothecae vaticanae, (Bibliotheca apostolica vaticana. Codices e Vaticanis selecti quam simillime expressi [Series major], vol. XVIII–XIX), Lugduni Batavorum (i.e. Leyden -n.m.), E. J. Brill; Lipsiae (i.e. Leipzig -n.m.), O. Harrassowitz, 1932, 3 vol. de text & 1 vol. de hărți. Contient 1. Tomus prodromus, Joseph Fischer ... *de Cl. Ptolemaei vita, operibus, geographia praesertim ejusque fati*; 2. Pars prior. *Textus cum appendice critica Pii Franchi de Cavalieri*; 3. Pars altera. *Tabulae geographicae*. Accedunt tabulae viginti septem codicis vaticani latini 5698, tres urbinatis graeci 83.
- GH, 2006 ***Klaudios Ptolemaios Handbuch der Geographie*** (Griechisch-Deutsch), Einleitung, Text und Übersetzung, Alfred Stückelberger und Gerd Graßhoff mith Florian Mittenhuber, Renate Burri, Klaus Geus, Gerhard Winkler, Susanne Ziegler, Judith Hindermann, Lutz Koch, Kurt Keller, Basel, Schwabe Verlag, 2006, 2 Bände (Teil I: Einleitung und Buch 1–4, 471 p.; Teil II: Buch 5–8 und Indices, pp. 476–1018), 1018 p., 21 Abbildungen, 29 Karten, 1 CD-ROM, ISBN(10) 3-7965-2148-7, ISBN(13) 978-3-7965-2148-5.
CD-ROMul conține digitalizarea tuturor coordonatelor ptolemeice astfel încât poate fi folosit ușor în aplicații contemporane.
- Gróf, 2005 Gróf, László, *Maps and mapmakers of Transylvania*, În: *Annales Universitatis Apulensis*, Series Historica, 9/I, 2005, pp. 283-295.
- Harmatta, 1953 János, Harmatta, *La trouvaille hunnique à Szeged-Nagyszéksós*, Elszó aláírott (introducere la) Fettich Nándor, ***La Trouvaille de tombe princière hunnique à Szeged-Nagyszéksós***, Archaeologia Hungarica, XXXII, Magyar Tudományos Akadémia. Régészeti bizottsága, Országos Magyar Történeti Múzeum, Budapest, 1953, 203 p.; p. 5-13, 103-112.
- Heawood, 1924 H[eawood]., E[dward]., *The Wilton Codex of Ptolemy Maps*, În: *The Geographical Journal*, vol. 64, no. 3 (September 1924), p.

- 237-240.
- Hind, 2007 Hind, J[ohn].G.F., *Ovid and the Barbarians beyond the Lower Danube (Tristia 2. 191-2; Strabo, Geogr. 7.3.17)*, În: *Dacia*. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Nouvelle Série, Tome LI (2007), p. [241(1)]-245(5).
- Hörig, Schwertheim, 1987 Hörig, Monika; Schwertheim, Elmar, ***Corpus Cultus Iovis Dolicheni (CCID)***, Études préliminaires aux religions orientales dans L'Empire Romain, 106, ISSN 0531-1950, E. J. Brill, Leiden, New York, København, Köln, 1987, XXIV + 422 p., CXXXIII p. de planșe, ISBN 9004076654.
- I.D.R. III/1 ***Inscripții antice din Dacia și Scythia minor***, Academia de Științe Sociale și Politice, Colecție îngrijită de D. M. Pippidi și I. I. Russu, Seria primă, *Inscripțiile Daciei romane*, Volumul III: *Dacia Superior*, 1: *Zona de sud-est (teritoriul dintre Dunăre, Tisa și Mureș)*, Adunate, însoțite de comentarii și indice, traduse de Ioan I. Russu, în colaborare cu Milena Dušanić, Nicolae Gudea, Volker Wollmann, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1977 (*Inscriptiones Daciae et Scythiae minoris antiquae*, Academia Scientiarum Socialium et Politicarum Dacoromana, Edendas curaverunt D. M. Pippidi et I. I. Russu, Series prior, *Inscriptiones Daciae romanae*, Volumen III: *Dacia Superior*, 1: *Pars occidentalis (ager inter Danuvium, Pathisum et Marisiam)*, Collegit, commentariis indicibusque instruxit, Dacoromanice vertit Ioannes I. Russu, adsumptis in operis societatem Milena Dušanić, Nicolao Gudea, Volker Wollmann, In aedibus Academiae Reipublicae Socialistae Romaniae, Bucevrestii, MC MLXXVII (i.e. 1977 -n.m.); p. 255-259: *XLV. PARTISCUM (la Szeged-Seghedin, Ungaria)*.
- Iordanes Iordanes, ***De origine actibusque getarum***, on-line <http://www.the latinlibrary.com/iordanes1.html#L> -accesat 13.12.2010.
- Kovács Kovács, Zsolt, *Kis magyar térképtörténet a XVIII. század elejéig / A térképtörténet / Róma-Tabula Peutingeriana / A magyarországi rész: ... Tibiscus (Tisza)*, on-line <http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/szakdolg/kzsolt/tema/htm/tabumagy.htm> (accesat 27.10.2007; lucrarea este încă disponibilă prin *The Wayback Machine*, on-line la <http://web.archive.org/web/20071027170541/http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/szakdolg/kzsolt/tema/htm/tabumagy.htm> -accesat 6.05.2013).
- Lazius, 1551 ***Commentariorum Reipublicae***. *Romanæ illius, in exteris provinciis, bello acquisitis, constitutae, libri duodecim: In quibus limitum omnium restitutiones, Praetoria, Magistratus, Munia tam militaria, quàm ciuilia ... traduntur; Opus certè, quod totius ueteris Historiae fundamenta, nodos, admirandumq[ue] ac ingens quoddam uelut alueare complectitur*, Autore VVolfango Lazio

- Viennen[si]. Avstriaco, Medico, & Rom[anorum]. Regis Historico., Basileae (i.e. Basel -n.m.), per Joannem Oporinum, [1551], 1320 + [1] p. (*editio altera*: Reipublicae Romanae In Exteris Provinciis, Bello Acquisitis, Constitvtae, Commentariorum Libri duodecim; In Qvibvs Limitvm Omnivm Restitutiones, Praetoria, Magistratus ... non solùm explicantur, & partim iconibus repraesentantur, verùm etiam comparatione vtriusq[ue] imperij ... traduntur; Opus insigne, correctum nunc, illustratum, & auctum multis accessionibus, partim ab autore ipso, partim ab alio historico; Accesserunt praeterea huic editioni, Ratio Legendi abbreviata vocabula in monumentis & inscriptionibus olim vsurpata, Avtore Wolfgang Lazio Vienens[i]. Av[s]triaco, Medico, Et. Rom[anorum]. Regis Historico.
- Lazius, 1556 ([Wolfgang von Lazius,] *Des Khünigreichs Hungern sampt seinen eingeleibten Landen grundtliche und warhafftige Chorographica beschreybung*, Gedruckt zu Wienn in Osterreich durch Michel Zimmerman[n] in S[ankt]. Annen hof. [colofon: Anno M. D. Lvi -i.e.1556 -n.m.], [150] p.
- Manciulea, 1938 Manciulea, Ștefan, *Cîmpia Tisei*, În: B.S.R.R. Geogr. (i.e. Buletinul Societății Regale Române de Geografie), vol. LVII (57), 1938, p. 66-150.
- Miechowita, 1518 [Maciej Miechowita,] *Tractatus de duabus Sarmatiis Asiãna et Europiana et de contentis in eis*, colofon: *Ercusa Auguste Vindelicon* (i.e. Augsburg -n.m.). Anno virginei partus M. D. rvij. die vero iij. mensis Augusti. (i.e. 4.08.1518; *editio princeps*, 1517; *editio tertio*, Cracoviae, 1521: *Descriptio Sarmatarum Asianae et Europianae et eoru[m] quae in eis co[n]tinent[ur] ... -n.m.*), [56] p.
- Moreri, I, 1674 Moreri, Lovys, *Le grand dictionnaire historiqve ov me'lange cvrievx de l'histoire sacre'e et profane, qvi contient en abbrege' les vies des patiarques, des Ivges et des rois de l'Ancien Testament; des Souverains Pontifes de l'Eglise; des saint Peres & Docteurs Orthodoxes, de Evêques des quatre Eglises Patriarcales, des Cardinaux, des Prelats celebres & des Heresiarques: CELLES DES EMPEREURS DE ROME, DE GRECE, D'ALEMAGNE. Chrétiens, Payens & Ottomans: des Rou, des Princes Ilustres, & des grands Capitaines; des Auteurs Grecs & Latins anciens & modernes; des Philosophes, des Inventeurs des Arts, & des autres Personnes de toute forte de Profession, renommées par leur Erudition, par leurs Ouvrages, ou par quelque action éclatante. IL FAIT AVSSI REMAR REMARQUER Les plus importans Traitez des Auteurs; les Opinions particulieres des Philosophes; & les principaux Dogmes des Heresiarques; ET COMPREND La Description des Etats, Empires,*

- Royaumes, Provinces, Villes, Isles, Montagnes & Fleuves considerables de l'ancienne & nouvelle Geographie, où l'on remarque exactement les bornes, la situation & les qualitez des Pais; les Mœurs, les Coûtumes, le Gouvernement & la Religion des Peuples; Avec l'Histoire des Conciles Généraux & particuliers, des Synodes, des Conciliabules, & des autres Assemblées Ecclesiastiques, en parlant des Villes où elles ont été tenuës: Le nom, l'establissement, la propagation des Ordres Religieux & Militaires, la Vie de leurs Fondateurs; Les Genealogies, & les actions mémorables de plusieurs Familles Illustres; Et l'Histoire fabuleuse des Dieux, & des Heros de l'Antiquité Payenne. Le tout enrichy de Remarques & de Dissertations curieuses, tant pour l'éclaircissement des difficultez de la Chronologie, que pour la decision des controverses Historiques.*, Troisième Édition, corrigée, & divisée en deux Tomes [et 4 parties], Par Mre Lovys Moreri, Prêtre, Docteur en Théologie, ..., A Lyon, Chez Jean Girin, & Barthelemy Riviere, ..., Et se vend A PARIS, Chez Denis Thierry, ..., M. DC. LXXXIII (i.e. 1683 -n.m.; *editio princeps*, Lyon, 1674); TOME PREMIER [A–FV], [14] + 1359 p.
- Muscalu, 2009 Muscalu, Bogdan, *Problema sosirii sarmaților iazygi în spațiul dintre Dunăre și Tisa în lumina ultimelor cercetări*, În: *Studii de Istorie a Banatului*, XXXII–XXXIII (2008–2009), Universitatea de Vest Timișoara, Facultatea de litere, istorie și teologie, Editura Universității de Vest din Timișoara, Timișoara, 2009, ISSN 1453-7427; p. 5-13.
- Negri, 1557 Dominici Marii Nigri Veneti[,] ***Geographiae Commentariorum libri XI***, nunc primùm In Lvcm Magno Stvdio Editi, Qvibus non solum orbis totius habitabilis loca, regiones, prouinciaë, urbes, montes, insulæ, maria, flumina, &cætera, ut nostro tempore sunt sita & denominata, uerum etiam omnium ferè populorum & uariarum gentium mores, leges ac ritus tam sacri quàm prophani exactè describuntur, ita ut uel ipso Strabone utilior nostris temporibus, autor hic doctorum quorundam iudicio meritò habeatur. Vna Cvm Lavrentii Corvini Nouoforensis Geographia. Et Strabonis Epitome Per D[ominum]. Hieronymvm Gemvsævm translata, quam adiecimus ut quo cum Marium hunc nostrum Lector conferat, habeat. Adiecto rerum & uerborum memorabilium Indice locupletissimo. [Sequitur De Nonnullis locis dissertatio, auctoribus Rudolfo Agricola et Joachimo Vadiano]. Cum gratia & priuilegio Imperatoriæ Maiest[at]is. & Christianiss[imi]. Galliarum Regis, cuius exemplum subiecimus. Basileæ (i.e. Basel, CH -n.m.), [Wolfgangus Wissenburgius edidit; colofon: *Basileæ, Per Henrichvm Petri, mense martio, anno M.D.LVII* (i.e. .03.1557 -n.m.)], 787 p.; p. 1-592.

- Olteanu Olteanu, Sorin, *Ptolemeu: Dacia*, on-line http://soltdm.com/sources/mss/ptol/ptol_dac.htm (accesat 13.12.2010).
- ÓL Pecz, Vilmos, ***Ókori Lexikon*** (vol. I–II, Budapest, 1902–'04; reeditat Budapest, Könyvtértesítő Vállalat, 1985; Digitális kiadás Arcanum Adatbázis Kft, 2002, on-line <http://mek.oszk.hu/03400/03410/html/8489.html> -accesat 5.10.2014).
- Ortelius, 1570 [Abrahamvs Ortelivs Antverpia\mv], ***Theatrvvm \ Orbis \ Terrarvrm***, colofon: *Auctoris ære & cura impressum absolutumque apud Ægid[ium]. Coppenium Diesth, Antverpiae, M. D. LXX* (i.e. [20.05.]1570 -n.m.), folio, 53 de hărți colorate pe pagini duble și text.
- Ortelius, 1578 Abrahami Ortelii Antverpiani, ***Synonymia geographica. Sive Popvlorvm, Regionvm, Insularvm, Urbium, Opidorum, Montium, Promotoriorum, Silvarum, Fontium, &c. varia, pro Auctorum traditionibus, fæculorum intervallis, Gentiúmque idiomatis & migrationibus, appellations & nomina. Opus non tantum Geographis, sed etioan Historiæ & poëseos studiosis vtile ac necessarium.***, Antverpiæ, Ex officina Christophori Plantini, Architypographi Regij., M. D. LXXVIII (i.e. 1578 -n.m.), [6]+417+[2] p.
- Ortelius, 1587 Abrahami Ortelij Antuerpiani, ***Thesavrus geographicvs. In Qvo Omnium totius terræ regionum, montium, promontiorum, collium, siluarum, desertorum, insularum, portuum, populorum, vrbium, opidorum, pagorum, fanorum, tribuum: Oceani, marium, fretorum, fluuiorum, torrentium, sinuum, fontium, lacuum, paludumque nomina & paellationes veteres; additis magna ex parte etiam recentioribus. Ex Libris Typis excusis, Calamo exaratis, Chartis geographicis, Marmoribus vetustis, Nummis, atque Tabulis antiqui aeris. Obiter Multi in hoc Opere auctorum veterum loci corrupti, falsi, dubij, & discrepantes, emendantur, arguuntur, enodantur, & conciliantur.***, Antverpiæ (i.e. Antwerp -n.m.), Ex officina Christophori Plantini, M. D. LXXXVII (i.e. 1587 -n.m.), [10] + [730] + [2] p.
- Pagani, 1990 ***Codex Lat. VF 32. Claudii Ptolemaei, Cosmographia. Tabulae***, with an introduction by Lelio Pagani, Magna Books, Leicester, England, 1990 (*editio princeps*, grafica Gutenberg, 1975) (CD).
- Pârvan, 1926 Pârvan, Vasile, ***Getica. O protoistorie a Daciei***, Academia Română, Memoriile Secțiunii Istorice, Seria III, Tomul III, Mem. 2, Cvltvra Națională, București, 1926 (ediția a II-a, critică, îngrijită, note, comentarii și postfață de Radu Florescu, Ed. Meridiane, București, 1982 și 1984, 608 p.), 851 p. + Lucrare însoțită de 462 figuri, 43 planșe și 4 hărți;
- Peters, Knobel, 1915 ***Ptolemy's Catalogue of Stars. A revision of the Almagest*** by Christian Heinrich Friedrich Peters, ... and Edward Ball Knobel, ..., The Carnegie Institution of Washington, Publication No. 86,

- Press of Gibson Brothers, Washington, 1915, 208 p.
- Popescu-Spineni, 1978 Popescu-Spineni, Marin, ***România în izvoare geografice și cartografice: din antichitate pînă în pragul veacului nostru***, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1978, 254 p.
- Prinz, 1914 Prinz, Gyula, ***Magyarország földrajza: a magyar föld életjelenségeinek oknyomozó leírása***, Magyar Földrajzi Intézet Résztvénytársaság, Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1914, 223 p.
- Radman-Livaja, 2012 Radman-Livaja, Ivan, *The Roman Army*, În: ***The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia***, Edited by Branka Migotti, B.A.R. International Series. Studies in classical archaeology 2393, Archaeopress, Publishers of British Archaeological Reports, Oxford, 2012, XII + 439 p., ISBN(10) 1407309854, ISBN(13) 978-1-4073-0985-9.
- Dautova Ruševljan, Vujović, 2006 Dautova Ruševljan, Velika; Vujović, Miroslav, ***Roman army in Srem / Rimska Vojska u Sremu***, Muzej Vojvodine / [Exhibition Catalogue] Museum of Vojvodina, Novi Sad, 2006, 132 p., ISBN 86-82077-43-4.
- Simoniti, 2010 Simoniti, Primož, *The 1551 Herberstein–Wernher Description of Lake Cerknica / Herberstein–Wernherjev opis Cerkniskega jezera iz leta 1551*, În: *Acta Carsologica*, Volume: 39, Issue: 1, Postojna, 2010, p. 147-161.
- Slușanschi, 1976 Slușanschi, Dan, *Tisa – Timiș – Prahova*, În: ***Studia Indoeuropaea ad dacoromanos pertinentia I / Studii de tracologie*** sub redacția Prof. dr. Cicerone Poghiric, Universitatea din București, Facultatea de limbi romanice, clasice și orientale, Catedra de limbi clasice și lingvistică generală, Asociația de studii orientale, Secția Indoeuropeanistică, Sectorul Tracologie, Tipografia Universității din București, 1976, p. 151-164.
- Smith, 1857 ***Dictionary of Greek and Roman Geography***, Edited by William Smith, In Two Volumes, Vol. II. *IABADIUS — ZYMETHUS*, Illustrated by numerous engravings on wood, London, Walton and Maberly; John Murray, M.DCCC.LVII (i.e. 1857 -n.m.), viii + [2] + 1383 p.
- Smith, 1998 Smith, Marc H., *Points de vue et images du monde: anamorphoses de textes géographiques de Strabon à Giovanni Botero*, În: ***Traduire et adapter à la Renaissance***, Études réunies par Dominique de Courcelles, Actes de la journée d'étude organisée par l'Ecole Nationale des Chartes et le Centre de recherche sur l'Espagne des XVIe et XVIIe siècles (Paris, 11 avril 1996), Études et rencontres de l'École [nationale] des chartes [Paris], [vol.] 2, Librairie Droz, Paris, 1998, 142 p., ISBN 978-2-900

- 791-26-4, ISBN 2-900791-26-X; p. 125-142.
- Stillwell, Richard; MacDonald, William L.; McAlister, Marian Holland (eds), *The Princeton encyclopedia of classical sites*, Princeton University Press, Princeton, N.J., 1976, xxii + 1019 p., 24 p. cu hărți, ISBN 0691035423; *on-line* <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0006:entry=lim-es-pannoniae-2> (accesat 22.05.2013).
- Szathmáry, Tibor, *Descriptio Hungariae: Magyarország és Erdély nyomtatott térképei 1477-1600*, Grafiche Morandi Fusignano, Italia, 1987, 264 p.
- Szádeczky-Kardoss, S[amu]., *The name of the river Tisza*, În: *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, Adiuvantibus A[ladár]. Dobrovits, J[ános]. Harmatta, Gy[ula]. Moravcsik, Redigit I[mre]. Trencsényi-Waldapfel, Tomus II, Fasciculi 1–2, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1953, p. 77-115.
- Szádeczky-Kardoss, S[amu]., *A Tisza legrégebb elnevezéseire vonatkozó megjegyzések*, În: *Magyar nyelv*, A Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóirata, L. évf[o]lyam., 1954. Július, 1–2. Szám, 394 Szám, Budapest, 1954, p. 105-110.
- Szádeczky-Kardoss, S[amu]., *A Tisza nevének története a hanfoglalásig*, În: *Acta Universitatis Szegediensis, Sectio Philologica, Nyelv és Irodalom / Sprache und Literatur, V/1–VI/1 & Sectio Ethnographica et Linguistica, Néprajz és Nyelvtudomány / Volkskunde und Sprachwissenschaft*, III–IV, Szeged, 1959–1960, p. 99-113.
- Thompson, Edward Maunde, *An introduction to Greek and Latin palaeography*, Oxford, The Clarendon Press, 1912, 600 p.
- Toomer, G[erald]. J[ames]., *Ptolemy (Claudius Ptolemaeus)*, În: Gillispie, Charles Coulston (ed.), *Dictionary of Scientific Biography*, New York, American Council of Learned Societies, Charles Scribner's Sons, XVI vol., 1970–'80, ISBN 0684101149; vol. XI (1975), p. 186-208.
- Trencsényi et alii, Balázs; Zászkaliczky, Márton [et alii], *Whose Love of which Country?: Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*, În: *Studies in the history of political thought*, 3, *Studies in the history of political thought*, ISSN 1873-6548, BRILL, 2010, 784 p., ISBN(10) 9004182624, ISBN(13) 9789004182622.
- Țentea, Ovidiu; Matei-Popescu, Florian, *Alae et cohortes Daciae et Misiae. A review and updating of J. Spaul's Ala and Cohors*, În: *Acta Musei Napocensis*, 39–40/I, Cluj-Napoca, 2002–2003 (2004), p. 259-296.
- Vulpe, Radu, *Rabon, numele antic al pârîului Drincea*, În: *Drobeta*, 1974, nr. 1, p. 35-45 (și *Idem*, În: *Studia Thracologica*:

- Hommage au IIe Congrès International de Thracologie, Bucarest, 4-10 septembre 1976*, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1976, 336 p.; p. [80]-90).
- Wernher, 1551 [Georg Wernher,] ***De Admirandis Hvngariae Aqvis Hypomnematation.*** Ad Generosvm Et Vere Magnificvm D[ominum]. Sigismundum in Herberstain, Neiperg, & Guttenhag Baronem, inclyti Roman[orum]. Hung[ariæ]. & Boëm[iæ]. &c. Regis, D[omini]. Ferdinandi [I de Habsburg] Consiliarium, & Fisci in Austria Præfectum. Georgio Wernhero Avtore; colofon: *Viennae Avstriae excudebat Egidius AQUILA, Anno Domini M. D. LI. mense Septembri.* (i.e. .09.1551 -n.m.), [50] p.
- Wernher, 1558 [Georg Wernher,] ***Von den wunderbarlichen Wassern in Hungern. Kurtzer Bericht ...***, Gedruckt zu Wienn in Osterreich durch Michael Zimmermann, in S[ankt]. Annen hof M.D.LVIII. (i.e. 1558 -n.m.).
- Wilken, 1805 Wilken, Fridericus, ***Institutiones ad fundamenta linguae Persicae cum Chrestomathia, maximam partem ex auctoribus ineditis collecta et Glossario locupleti***, Lipsiae (i.e. Leipzig -n.m.), MDCCCV (i.e. 1805 -n.m.), Sumtibus Siegf[ried]. Leb(e)r[echt]. Crusii (i.e. Crusius -n.m.), XVI + 446 + IV + 80 + [1] p.